

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαιολογία πεδίου και υλικός πολιτισμός»

Τα εντοιχισμένα κεραμικά των ναών της Ζαγοράς του Πηλίου

Οικονόμου Ιωάννης

A.M. M031122026

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Βόλος 2025

Περιεχόμενα

Πρόλογος	6
Εισαγωγή	8
1. Η Ζαγορά και το ιστορικό της πλαίσιο	
2. Η προηγούμενη έρευνα	11
Κεφάλαιο 1ο: Οι ναοί της Ζαγοράς και τα εντοιχισμένα τους πινάκια	16
1.1. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου	19
1.2. Ο ναός της Αγίας Κυριακής	25
1.3. Ο ναός της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής	29
1.4. Τρόπος εντοιχισμού των αγγείων	31
Κεφάλαιο 2ο: Τα εργαστήρια	34
2.1. Εισαγωγές από την Ανατολή	
2.1.1. Κεραμική της Νίκαιας (Iznik)	
2.1.2. Κεραμική της Κιουτάχειας (Kütahya)	37
2.1.3. Κεραμική του Κάστρου των αγγείων (Çanak Kale)	38
2.2. Εισαγωγές από την Δύση	43
2.2.1. Κεραμική από την Ιταλία	
2.3. Τα πινάκια των ναών της Ζαγοράς	45
Κεφάλαιο 3ο: Κατάλογος εντοιχισμένων πινακίων	47
Κεφάλαιο 4ο: Συμπεράσματα	131
Βιβλιογραφικές συντμήσεις	133

Πρόλογος

Στην παρούσα εργασία μελετώ τα εντοιχισμένα πινάκια που βρίσκονται σε τρεις ναούς της Ζαγοράς, του Αγίου Γεωργίου, της Αγίας Κυριακής και της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής. Οι τρεις αυτοί ναοί ιδρύθηκαν τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα και είναι γνωστοί στην έρευνα επειδή αφενός η ίδρυσή τους έχει συνδυαστεί με επιφανείς προσωπικότητες της Ζαγοράς, όπως ο πατριάρχης Καλλίνικος ο Γ', και αφετέρου λόγω της αρχιτεκτονικής τους και της διακόσμησής τους με λιθανάγλυφο διάκοσμο.

Ασχολήθηκα με το συγκεκριμένο θέμα διότι κατάγομαι από την περιοχή και από τη μικρή μου ηλικία είχα εντυπωσιαστεί από το γεγονός της διακόσμησης εκκλησιών με εντοιχισμένα κεραμικά. Η φαντασία μου απλώθηκε και όσες ερωτήσεις και αν έκανα σε δικούς μου ανθρώπους δεν κατάφερα να λάβω καμία ικανοποιητική απάντηση. Γιατί εντοιχίζονταν πιάτα σε ναούς και όχι σε σπίτια; Τα πιάτα αυτά ήταν ειδικά για διακόσμηση ή ήταν παλιά και άχρηστα; Από πού προέρχονταν τα συγκεκριμένα πιάτα, αφού τέτοια δεν ήταν σε χρήση σε κανένα από τα νοικοκυριά που ήξερα; Με την πάροδο του χρόνου, όντας φοιτητής του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, και μέσα από τις προσωπικές μου αναδιφήσεις για τη μεταβυζαντινή κεραμική, διαπίστωσα ότι υπάρχει μικρό ενδιαφέρον από την επιστημονική κοινότητα για το συγκεκριμένο υλικό και γι' αυτό αποφάσισα να συνδράμω την έρευνα για τον τόπο μου μέσω της μελέτης των συγκεκριμένων πινακίων. Φιλοδοξία μου ήταν να συναγάγω τα στοιχεία εκείνα που θα επιτρέψουν την ταύτισή τους και, μέσω αυτών, να προσφέρω στην έρευνα πληροφορίες που πιθανόν θα βοηθήσουν επόμενους ερευνητές που θα ασχοληθούν με το ίδιο ή ανάλογο θέμα και για ναούς του υπόλοιπου Πηλίου. Γι' αυτό στην παρούσα εργασία καταβλήθηκε προσπάθεια να αναγνωριστεί η προέλευση των εντοιχισμένων πινακίων με σκοπό την αναγνώριση των εμπορικών διασυνδέσεων της Ζαγοράς με τα μεγάλα κέντρα παραγωγής κεραμικής από τον 16ο έως και τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως με την κεραμική της Νίκαιας (Iznik), της Κιουτάχειας (Kütahya) και του Τσανάκ Καλέ (κάστρο των αγγείων) (Çanak Kale), αλλά και με αυτά της Ιταλίας. Στην εικονογράφηση, οι φωτογραφίες είναι από το προσωπικό μου αρχείο, αν δεν αναγράφεται διαφορετική πηγή.

Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των συγκεκριμένων πινακίων και ειδικά την κ. Άννα Γιαλούρη, Τμηματάρχη Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων, τον καθηγητή μου κ.

Ιωάννη Βαραλή για την υπομονή, επιμονή και την πολύτιμη βοήθειά του κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας μου, καθώς και τα μέλη της επιτροπής κ. Πασχάλη Ανδρούδη και κ. Αναστασία Γιαγκάκη για τις παρατηρήσεις και τις συμβουλές τους.

Εισαγωγή

Η Ζαγορά και το ιστορικό της πλαίσιο

Οι πρώτες μνείες για τη Ζαγορά σε γραπτές πηγές της ύστερης βυζαντινής περιόδου την αναφέρουν ως γεωγραφικό τοπωνύμιο, αν και ίσως υπήρχε ομώνυμος οικισμός στην ευρύτερη περιοχή της. Πράγματι, στο *Διπλωματάριο* της μονής της Θεοτόκου της Οξείας Επισκέψεως της Μακρινιτίσσης, σε έγγραφο του Ιουλίου 1272 και του Οκτωβρίου 1273 αναφέρεται ως κτήμα της μονής «τὸ ἐν τῷ ὄρει τῆς Ζαγορᾶς διακείμενον ἀγρίδιον τῆς Κυρακαλῆς μετὰ τῶν ἐκεῖσε προσκαθημένων ἀνθρώπων καὶ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ» και «τὸ χωρίον τὸ ἐπιλεγόμενον τῆς Κυρακαλῆς τοῦ Ζερβοῦ τὸ καὶ διακείμενον ἐν τῇ Ζαγορᾷ»¹, που δωρίθηκε για κάποιο διάστημα στο Μιχαήλ Ζωριανό, πρωτοστράτορα του Δεσποτάτου της Ηπείρου², κοντά στο μοναστήρι της Παναγίας Ράσσοβας, από το οποίο όμως δεν φαίνεται να έχει σωθεί καμία βυζαντινή φάση³. Σποραδικές ειδήσεις για ερείπια και παλαιά ίχνη κατοίκησης σε παραθαλάσσια μέρη του σημερινού Χορευτού δεν έχουν επιβεβαιωθεί ανασκαφικά ή αρχαιολογικά⁴.

Από τον 17ο αιώνα άρχισαν να συμπηγνύονται δύο οικιστικοί πυρήνες στη Ζαγορά (**εικ. 1**): ο πρώτος πυρήνας ήταν της Σωτήρας, στα ανατολικά της μονής της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, στη σημερινή ανατολική συνοικία της Ζαγοράς⁵, ενώ ο δεύτερος στη θέση Κακκάβα, στα νότια της εκκλησίας της Αγίας Κυριακής, η οποία ιδρύθηκε στη θέση που παλαιότερα ονομαζόταν Παζάρι – και ίσως ένας τρίτος ψηλότερα και δυτικά, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται η συνοικία της Περαιχώρας⁶. Οι κάτοικοι ήταν αρχικά κτηνοτρόφοι και γεωργοί, που μάλιστα πολλές φορές έρχονταν σε διαμάχες με τους κατοίκους της Μακρυράχης για την καλλιέργεια των γαιών και τη χρήση των

¹Το *Διπλωματάριο* σωζόταν στον κώδικα αρ. 237 της Βιβλιοθήκης του Τουρίνου, που κήκε σε πυρκαγιά το 1904, αλλά εκδόθηκε από τους Friedrich Miklosich και Joseph Müller στη Βιέννη το 1871. Βλ. Miklosich, Müller 1871, 360 και 385. Βλ. επίσης Κορδάτος 1960, 347 και Πανταζόπουλος 1967, 5.

² Για τον Μιχαήλ Ζωριανό, βλ. *PLP* 6666, ο οποίος μάλλον ταυτίζεται με τον Ζωριάνο του *Διπλωματαρίου*, *PLP* 6665. Βοκοτόπουλος 1988. Kalopissi-Verti 1992, 32, 58, 117.

³ Βλ. Κωνσταντινίδης 1960, 213-219. Κορδάτος 1960, 401 και σημ. 2. Γάκη 2002, 48-59. Διαμαντάκος 2019, 199-215.

⁴ Κορδάτος 1960, 345-348.

⁵ Κορδάτος 1960, 397-401.

⁶ Κορδάτος 1960, 348, 359-360.

νερών⁷. Την εποχή αυτή η Ζαγορά ανήκε στα *χάσια*, στις γαίες δηλαδή που ανήκαν στο Σουλτάνο. Οι γαίες του Στέμματος στο Πήλιο διαιρούνταν σε πέντε τμήματα (*ζιαμέτια*) και σε είκοσι τέσσερα τιμάρια· στο ίδιο ζιαμέτι με τη Ζαγορά ανήκαν ο Άνω Βόλος, το Κατηχώρι και η Πορταριά⁸.

Η αναβίβαση της Ζαγοράς σε αρχιεπισκοπή το 1757 τόνισε τη θέση της στην εκκλησιαστική ιεραρχία⁹. Επίσης, η εγκατάσταση του έκπτωτου Πατριάρχη Καλλινίκου Γ' στη γενέτειρά του Ζαγορά¹⁰ το 1762 και η συνεργασία του με τον λόγιο έμπορο Ιωάννη Πρίγκο που δραστηριοποιόταν στο Άμστερνταμ συντέλεσαν στην έναρξη μιας νέας περιόδου πολιτιστικής και πνευματικής ανάπτυξης του οικισμού, που συνοδεύτηκε με την ανακαίνιση παλαιών εκκλησιών, την ίδρυση νέων και τον εξοπλισμό όλων των ναών με βιβλία και σκεύη, καθώς και με την ανακαίνιση του *Ελληνομουσείου* το 1777 (**εικ. 3**) και τον εμπλουτισμό της ιδιαίτερα σημαντικής βιβλιοθήκης του¹¹. Τέλος, η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή το 1774, το διευκρινιστικό σύμφωνο του Αϊναλή Καβάκ το 1779 και η εμπορική συνθήκη της Κωνσταντινούπολης το 1783, συντέλεσαν στη γενικότερη οικονομική άνοδο, την ελεύθερη διακίνηση των υπόδουλων, την αύξηση του εμπορίου και την πρόσβαση σε μεγάλους εμπορικούς δρόμους, την ανάπτυξη της ναυτιλίας και την απόκτηση πολύτιμης ναυτικής εμπειρίας¹². Στα τέλη του 18ου αιώνα η ακμή της Ζαγοράς αποτυπώνεται ανάγλυφα στο έργο των Δημητρίων, Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά, *Γεωγραφία νεωτερική*, Βιέννη 1791:

[...] Οί καρποί αὐτοῦ τοῦ μέρους [του ανατολικού Πηλίου] δὲν εἶναι πεποιωμένοι καὶ νόστιμοι καθὼς τοῦ δυτικοῦ μέρους, καὶ αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ὑγρασία τοῦ ἀέρος· εἶναι καὶ ὀλίγοι· σιτάρι δὲν γίνεται, λάδι πολλὰ ὀλίγο, σῦκα ἀκόμι ὀλιγώτερα μάλιστα εἰς τὴ Ζαγορά, καὶ πολλὰ ἀχρεῖα· διὰ τοῦτο καὶ ἀναγκάζονται οἱ ἄνδρες νὰ ξενιτεύωνται, καὶ αἱ γυναῖκες νὰ δουλεύουν τὰ σκουτιὰ, εἰς τὰ ὁποῖα εὐδοκιμοῦν τόσο ὅπου ἀξίζουσιν ἴσια μὲ τὴν τζόχα, καὶ μάλιστα τῆς Ζαγοράς, τῆς ὁποίας καὶ τὸ μετὰξι εἶναι καλλίτερο ἀπὸ τῶν ἄλλων χωριῶν. (σ. 221)

[...] οἱ ἀνατολικοὶ πάλιν [οἱ κάτοικοι του ανατολικού Πηλίου] πολιτικώτεροι γενικῶς καὶ πλέο ἰδεάτοι ὥσάν ὅπου ξενιτεύονται περισσότερο, μάλιστα οἱ Ζαγοριανοὶ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σχεδὸν δὲν εὐρίσκεται κανένας ὅπου νὰ μὴν ἔκαμε ἄλλος πολὺ ἄλλος ὀλίγο εἰς ξενιτεῖαις. (σ. 222)

⁷ Βλ. Βαραλής, Κολέτσιου 2021, 305-306.

⁸ Πανταζόπουλος 1967, 14, 23-24. Κάθε *ζιαμέτι* άρχιζε από παραλία και έληγε σε παραλία. Βλ. και Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης 1887, 99-100, 157.

⁹ Για την αναβίβαση σε αρχιεπισκοπή, βλ. Βαραλής, Κολέτσιου 2021, 300 και σημ. 26 με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹⁰ Για τον Καλλινίκο Γ', βλ. Βαραλής, Κολέτσιου 2021, 286 σημ. 3 με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹¹ Για τον Πρίγκο και το *Ελληνομουσείο*, βλ. Σκουβαράς 1964, 243-266, 292 κεξ. Το *Ελληνομουσείο* ήταν ανώτερη σχολή γραμμάτων και τεχνών, καθώς εκεί μαθητές από όλη τη Θεσσαλία διδάσκονταν Αρχαία Ελληνικά, Φιλοσοφία, Ιστορία, Θρησκευτικά, Γεωγραφία, Φυσικά, Μαθηματικά και ξένες γλώσσες (Λατινικά, Γαλλικά).

¹² Για τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, βλ. Παπαδόπουλος 1975, 83-85. Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 19-21. Για την ανάπτυξη της ναυτιλίας στο Πήλιο και ειδικά στη Ζαγορά, βλ. Τζαμτζής 1970, 19-20. Καπανιάρης 2015, 103-113, 185-200.

[...] Καθώς γυρίσωμεν τὴν ῥάχι εἰς τὴν ὁποία εἶναι ἡ Μακρειαράχι, βλέπομεν ἀντικρὺ τὴν Ζαγορὰ εἰς τὰ πλαγινὰ τοῦ Πηλίου, μακρὰ καμμιὰ ὥρα ἀπὸ τὴν θάλασσα, χώρα μὲ σπίτια ὑπὲρ τὰ 500 διασκορπισμένα τὰ περισσότερα μέσα εἰς δάση καστανιῶν, διηρημένη δι' αὐτὸ εἰς 4 μαχαλᾶδες εἰς τὴν Πέρα χώρα, Ἀγία Κυριακή, Ἅγιο Γεώργη καὶ Ἀγία Σωτήρα· ἀνάμεσα εἰς αὐτοὺς τοὺς Μαχαλᾶδες ἀπαντᾷ τινὰς καστανοδάση μεγαλούτσικα, ἔρημα, τὰ ὁποία τὸν χειμῶνα γειτονεύονται καὶ ἀπὸ λύκους. Ὁ ὀνομαστότερος μαλαχᾶς εἶναι ἡ Ἀγία Σωτήρα, ὠνομασμένος ἔτι ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν ὅπου εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτήρος, κτίσμα τῶν Χριστιανῶν βασιλέων, μεγάλη ἄρκετὰ, σταυροθόλι, μὲ κουμπὲ, ζωγραφισμένη ἀπὸ τὸ παλαιὸν, σκοτεινὴ ὅμως καὶ χωρὶς γοῦστο. Εἰς τὴν Ζαγορὰ εὐρίσκει τινὰς πολλοὺς μὲ ἄρκεταῖς ποσότητες ὅπου ἀπόχτησαν εἰς ταῖς ξενιτειαῖς· ἐπειδὴ ὁ τόπος τοὺς τοὺς βιάζει νὰ εὕγουν, μὴν ἔχοντας ἱκανὴ ἑκτασί· ἡ ἀνάγκη ὅμως καταντᾷ εἰς φιλοτιμίαν, καὶ τώρα ξενιτεύονται ὅλοι καὶ ἐκεῖνοι ὅπου ἔχουν χρεῖα, καὶ ἐκεῖνοι ὅπου δὲν ἔχουν· ξενιτευόμενοι λοιπὸν ὅλοι, εἶναι καὶ ἄνθρωποι πρακτικοί, καὶ ξεύρουν καὶ διοικοῦν τὴν χώρα τοὺς καλλίτερα ἀπὸ μερικὰ ἄλλα χωριά, ἡ διοίκησί της ἐγγίζει περισσότερο εἰς τὴν ἀριστοκρατίαν παρὰ εἰς τὴν δημοκρατίαν.

Οἱ Ζαγοριανοὶ εἶχαν παλαιόθεν σχολεῖο Ἑλληνικόν, καὶ τὸ ἔχουν ἀκόμη· αὐτὸ τὸ σχολεῖο ἔκαμε τὴν Ζαγορὰ νὰ ἀκουσθῇ στὰ ἔξω, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, Βλαχομπογδανιά, Σμύρνην καὶ Αἴγυπτον, ὥσάν ὅπου εὐγαιναν ἀπὸ αὐτὸ παιδιὰ ἀλατισμένα μὲ ὀλίγα πολλὰ γραμματικά, καὶ εὐδοκίμησαν κατὰ καιροὺς ἄλλα εἰς πράγματα καὶ ἄλλα εἰς δούλευσες αὐθέντων. (σ. 236-237)

Οἱ κάτοικοι τῆς Ζαγοράς ασχολοῦνταν κυρίως με τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία, καθὼς στὴν ἀνατολική ἀκτὴ τοῦ Πηλίου τὰ προϊόντα τῆς γῆς δὲν ἦταν ἀφθονὰ καὶ καλῆς ποιότητος, ὅπως τὰ ἀντίστοιχα στὴ δυτική ἀκτὴ. Ἡ Ζαγορά, με ἐπίνειό της τὸ Χορευτὸ, ἀπέβη ὁ οικισμὸς με τοὺς περισσότερους ξενιτεμένους, αφοῦ ἀποτελέσεν σημαντικό κέντρο ἐμπορικῆς δραστηριότητος, ποὺ ξεκίνησε δειλὰ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ αὐξήθηκε κατὰ πολὺ τὸν 18ο αἰῶνα με δικάταρτα καὶ τρικάταρτα πλοία (εἰκ. 2), σύμφωνα με μαρτυρίες σε γραπτές πηγές καὶ ἀφιερωματικὲς ἐπιγραφές, ποὺ ταξίδευαν σε μεγάλα λιμάνια τῆς Μεσογείου, τῶν Στενῶν καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας¹³. Στὰ διακινούμενα ἐμπορεύματα ἦταν τὰ υφάσματα καὶ οἱ κάπες ποὺ παράγονταν στὴ Ζαγορά, ἀλλὰ καὶ τὰ μεταξωτά πανιά, ποὺ ἦταν ἀνώτερης ποιότητος. Στὴ συμμετοχὴ τῶν κατοίκων στὸ ἐμπόριο οἱ δύο Δημητρίεις ἀνάγουν τὴν αἰτία τῆς καλῆς διαχείρισης τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων καὶ στὴν παιδεία τοὺς τὸ ξάνοιγμα τῶν ὀριζόντων τοὺς καὶ τὴν τόλμη τοὺς νὰ ἐπιχειροῦν.

Ἡ Ζαγορά ἔχει τέσσερις συνοικίες, ποὺ ἀναπτύχθηκαν πέριξ τῶν ἐνοριακῶν ναῶν καὶ χωρίζονται μεταξύ τοὺς με ρέματα. Ἡ παλαιότερη συνοικία εἶναι ἡ «Σωτήρα». Τὸ ὄνομά της προέρχεται ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρος, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται σύμφωνα με τὶς ἐπιγραφές τῆς ἀνακαίνισης τοῦ νάρθηκα τὸ 1614 καὶ τοῦ

¹³ Καπανιάρης, Τσούκας 2015, 14.

ναού το 1660¹⁴ (εικ. 3-4). Αργότερα, το 1887 προκλήθηκε πυρκαγιά, με συνέπεια ο ναός να καταστραφεί. Στη συνέχεια, ό,τι είχε απομείνει από το μοναστήρι κατέρρευσε από την καθίζηση του εδάφους. Στις αρχές του 19ου αιώνα ανεγέρθηκε προς βορράν ο νέος (σημερινός) ναός. Η δεύτερη κατά χρονολογική σειρά συνοικία είναι αυτή της Αγίας Κυριακής και ο ομώνυμος ναός της ιδρύθηκε το 1740. Η τρίτη συνοικία είναι αυτή του Αγίου Γεωργίου με τον ομώνυμο ναό κτισμένο το 1764, γύρω από τον οποίο απλώνεται η μεγάλη πλακόστρωτη πλατεία που αποτέλεσε και αποτελεί το κέντρο του σημερινού οικισμού. Η νεότερη συνοικία είναι αυτή της Αγίας Παρασκευής ή Περαχώρα με ναό που σύμφωνα με αφιερωματικές επιγραφές χρονολογείται το 1803.

Η προηγούμενη έρευνα για τα κεραμικά στο Πήλιο

Σε σύντομο κείμενό του, ο μεγάλος λαογράφος Κίτσος Μακρής επισημαίνει τα εξής για την αγγειοπλαστική: *«Δέ γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στο Πήλιο έπειδή τὰ χρώματά του δέν εἶναι πολύ κατάλληλα γιά τό εἶδος αὐτό. Μόνο στίς περιοχές τῶν χωριῶν Κανάλια καί Διμήνι βρίσκονται κάπως καλά χρώματα, ἀλλά αὐτά χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ἀπό νησιῶτες ἀγγειοπλάστες πού ἐγκαταστάθηκαν στό Βόλο μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας»*¹⁵. Παρακάτω μάλιστα επισημαίνει ότι τα μεγάλα πιθάρια που απαντούν σε όλους τους οικισμούς του Πηλίου προέρχονται από τη Μικρά Ασία και ότι το κόστος της μεταφοράς τους ήταν σχετικά μεγάλο¹⁶.

Ο Κορδάτος θησαυρίζει δύο πολύ σημαντικές πληροφορίες που σχετίζονται με την κατασκευή και τη μεταφορά κεραμικών στη Ζαγορά. Στην πρώτη αναφέρει ότι υπάρχει τοπωνύμιο «Κεραμιδαρείο» στα βορειοανατολικά της σημερινής συνοικίας της Σωτήρας· ισχυρίζεται ότι *«τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι ἀπήχηση τῆς ὑπαρξῆς παλαιῶν ἐργαστηρίων ὅπου ἔφτιαχναν πήλινα ἀντικείμενα»*¹⁷. Δεν είναι απαραίτητο να αποδεχθούμε την άποψή του, διότι κεραμιδαριό ονομάζεται συνήθως το μέρος όπου κατασκευάζονταν κεραμίδες, ή και τούβλα, δηλ. πήλινα οικοδομικά υλικά. Ωστόσο, θα μπορούσε κάλλιστα να αφορά απλώς σε χώρο ερειπίων όπου υπάρχουν αποθέτες κεραμικού υλικού, προφανώς από τα κεραμικά δομικά υλικά και τη σκευή των νοικοκυριών των οικιών, που μπορεί και να μην είχαν κατασκευαστεί επί τόπου¹⁸. Κατά δεύτερον, ανάμεσα στις αναμνήσεις της γιαγιάς του, της Σοφής Σπανού, συζύγου του καπετάν Γιώργη Σπανού, ο Κορδάτος καταγράφει

¹⁴ Κωνσταντινίδης 1960, 20, 21.

¹⁵ Μακρής 1982, 266-267, ιδιαίτ. 266 από όπου και το παράθεμα.

¹⁶ Μακρής 1982, 267.

¹⁷ Κορδάτος 1960, 347.

¹⁸ Πρβλ. Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 67.

την ακόλουθη μαρτυρία της: «Καὶ τί δὲν μᾶς ἔφερνε ἀπὸ τὰ μεγάλα λιμάνια καὶ τὶς πολιτεῖες τοῦ ὅξω κόσμου. Ἦταν γιομάτο τὸ σπίτι μας ἀπὸ πανικὰ καὶ τί πανικὰ καὶ τί καλούδια: [...] Κι' ἀκόμα καὶ ἀσημογυαλικὸ μοῦ κουβαλοῦσε κ' εἴχαμε σερβίτσια ἀσημένια καὶ πιατικὰ πολλὰ, δυὸ ντουζίνες μὲ πλουμίδια ἀπέξω καὶ ἀπὸ μέσα καὶ μὲ ζουγραφιές»¹⁹. Μπορούμε να φανταστούμε ότι ο καπετάν Σπανός έφερε στο σπίτι του τα καλύτερα κεραμικά που έβρισκε στις αγορές της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας όπου πήγαινε. Από αυτά τα κεραμικά των πλούσιων οικιών της Ζαγοράς προέρχονται και τα εντοιχισμένα πινάκια στις τρεις εκκλησίες του οικισμού, τα οποία δεν έχει μελετήσει κανείς ενδελεχώς ως τώρα από την προηγούμενη έρευνα. Ο Κωνσταντινίδης, αναφερόμενος στα εντοιχισμένα πινάκια της Αγίας Κυριακής και της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής αναφέρει ότι είναι «ροδιακής τέχνης» ή «ροδιακά κεραμουργήματα»²⁰, όπως θεωρεί και ο Διαμαντάκος για τα πινάκια του δυτικού τοίχου του Αγίου Γεωργίου²¹. Είναι λογικό να τα θεωρούν ροδιακά, εφόσον στη Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς υπάρχει το σχετικό βιβλίο του Χριστόφορου Νομικού του 1919²².

Η Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου είναι η μόνη που έχει δημοσιεύσει φωτογραφίες από τα κεραμικά του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Κυριακής²³. Επίσης, η ίδια έχει καταγράψει τους ναούς και τους οικισμούς του Πηλίου όπου υπάρχουν και άλλα εντοιχισμένα πινάκια²⁴, χωρίς ωστόσο να έχει μελετήσει ή δημοσιεύσει φωτογραφίες τους, όσο γνωρίζω. Τέλος, στο άρθρο των Ναταλίας Πούλου και Πασχάλη Ανδρούδη αναγγέλλεται ότι εκπονείται μελέτη των εντοιχισμένων πινακίων των ναών του Πηλίου, η οποία δεν έχει δει ακόμη το φως της δημοσιότητας²⁵.

¹⁹ Κορδάτος 1960, 353.

²⁰ Κωνσταντινίδης 1960, 76 και 64 αντίστοιχα.

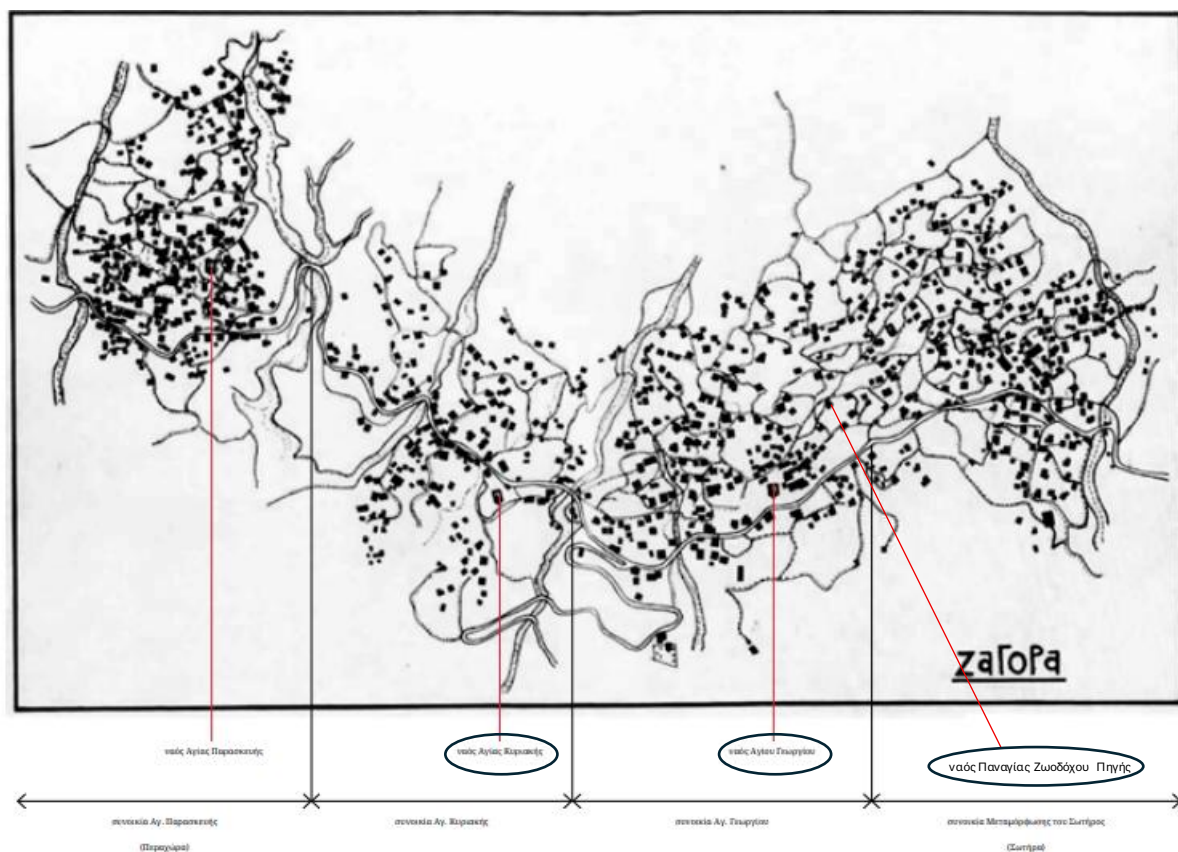
²¹ Διαμαντάκος 2019, 53 (πρβλ. και 41, 99 για την Αγία Κυριακή και τη Ζωοδόχο Πηγή, αντίστοιχα).

²² Νομικός 1919.

²³ Korre-Zographou 2012, 22-23, εικ. 3a-b και 28-29 εικ. 7a-c (από παραδρομή τα κεραμικά της Αγίας Κυριακής αναφέρονται ότι είναι εντοιχισμένα στην Αγία Παρασκευή).

²⁴ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 76.

²⁵ Πούλου, Ανδρούδης 2021, 204 σημ. 5.

Εικόνα 1. Η Ζαγορά με τις τέσσερις συνοικίες της και τους ενοριακούς ναούς της. Σχεδ. αποτύπωση Κ. Μακρή (πηγή: Καραγιαννακίδου 2024, 8 εικ. 01)

Εικόνα 2. Επιστολική κάρτα με φωτογραφία της ακτής του Χορευτού, όπου διακρίνεται το καράβι του Κανελλή (πηγή: Καπανιάρης, Τσούκας 2015, 106)

Εικόνες 3-4. Οι επιγραφές ανακαίνισης του νάρθηκα (1614) και του ναού της Μεταμόρφωσης (1660)
(πηγή: αρχείο Ι.Δ. Βαραλή)

Εικόνα 5. Το Ελληνομουσείο γύρω στο 1890 (πηγή: Θωμάς 1996, 94)

Κεφάλαιο 1ο

Οι ναοί της Ζαγοράς και τα εντοιχισμένα τους πινάκια

Η εντοίχιση κεραμικών²⁶ εν γένει απαντά ως γνωστόν από τη βυζαντινή εποχή, καθώς κεραμικά προϊόντα, κατά κανόνα τούβλα και σπανίως κεραμίδες, χρησιμοποιούνταν ως δομικό υλικό κατά το κτίσιμο των εκκλησιών²⁷. Η χρήση διαφόρων ειδών πλακιδίων με έγχρωμο γραπτό διάκοσμο, που έχουν βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη και την ευρύτερη περιοχή της, όπως στη δυτική Μικρά Ασία και τη Θράκη, φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα επίδρασης από τη Βαγδάτη ή τη Σαμάρρα ήδη κατά τον 9ο αιώνα· όσα λίγα έχουν βρεθεί, μάλλον ήταν στοιχεία του εσωτερικού διακόσμου αιθουσών του Παλατιού και ναών της πρωτεύουσας²⁸. Τα αρχαιότερα γνωστά κεραμικά για το εξωτερικό των ναών, αν δεν μας απατά το σωζόμενο υλικό, είναι τα εφυαλωμένα πλακίδια με γραπτό ψευδοκουφικό διάκοσμο που εντοιχίστηκαν στο νότιο τοίχο, τον μόνο ορατό από το επίπεδο της Μέσης οδού, του ναού της Παναγίας των Χαλκίων στη Θεσσαλονίκη²⁹. Τα παλαιότερα γνωστά εντοιχισμένα πινάκια σε τοίχους ναού είναι δύο γαβάθες εντοιχισμένες πάνω από τα δίλοβα παράθυρα του βόρειου και του δυτικού τοίχου του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην πλατεία Κλαυθμώνος της Αθήνας· ο Γεώργιος Νικολακόπουλος πρώτος διακρίβωσε ότι πρόκειται για κεραμικά εισαγωγής από τη Φατιμιδική Αίγυπτο και τα χρονολόγησε στο α' μισό του 11ου αιώνα³⁰, σε μια εποχή που ακόμη δεν θεωρούνταν δεδομένο ότι ο ναός χρονολογείται το 1049, σύμφωνα με το έτος που διασώζει τμήμα της αφιερωματικής επιγραφής³¹. Επίσης, δημοσιεύτηκαν πρόσφατα ισλαμικά κεραμικά εντοιχισμένα σε ναούς της Μέσα Μάνης, τα οποία χρονολογούνται τον 11ο αιώνα³². Από τα παραπάνω παλαιότερα γνωστά δείγματα εντοίχισης κεραμικών στο εξωτερικό ναών μπορούμε ίσως να συναγάγουμε ότι κατά κανόνα πρόκειται για έργα φερμένα από αλλού ή με διάκοσμο μη βυζαντινό, που εντοιχίστηκαν ως εκθέματα νίκης εναντίον εχθρών (Αράβων, στην προκειμένη περίπτωση) ή δείγματα ενσωμάτωσης διακοσμήσεων που ήταν του συρμού στο α' μισό του 11ου αιώνα (κουφικά θέματα και αραβουργήματα). Από τον 10ο ή τον

²⁶ Για τα εντοιχισμένα κεραμικά, βλ. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 69-76, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

²⁷ Για τα τούβλα και τα κεραμίδια, βλ. πρόχειρα Ousterhout 1999, 128-132, 147-151, 169-184 σποράδην.

²⁸ Mundell Mango 2001, 13-41, ιδιαιτ. 22 κεξ.

²⁹ Μπούρας 2014, 30, σημ. 73, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

³⁰ Νικολακόπουλος 1978, 21-22, εικ. 13-18. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 71, εικ. 116-117.

³¹ Για τη χρονολόγηση του ναού των Αγίων Θεοδώρων Κλαυθμώνος, βλ. Μπούρας 2010, 179.

³² Yangaki 2021, 634.

11ο αιώνα και εξής εμφανίζεται και διαδίδεται παράλληλα η εντοίχιση κεραμικών στην Πίζα, ενώ στην υπόλοιπη Ιταλία, όπως στα νησιά της Σικελίας, Σαρδηνίας και Κορσικής, καθώς και στην Ισπανία, τη Γαλλία και τη σημερινή Κροατία³³. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων πρόκειται για εντοιχισμένα πινάκια και όχι για πλακίδια.

Η συνήθεια της κάλυψης τοίχων ή μέρους τοίχων, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό κτιρίων, με πλακίδια που έφεραν γραπτό πολύχρωμο διάκοσμο πέρασε από την Ανατολή και στην Οθωμανική αρχιτεκτονική, με παλαιότερα ίσως κτίρια στην Προύσα (Πράσινο τζαμί και Πράσινος τάφος), την Αδριανούπολη (τζαμί του Μουράτ Β΄) και την Κωνσταντινούπολη (Çinili Köşk στο παλάτι του Τοπκαπί)³⁴, όλα του 15ου αιώνα. Αυτή η πρακτική της επικάλυψης τμημάτων τοίχων με πλακίδια εφαρμόστηκε ελάχιστα, όσο γνωρίζουμε, σε εκκλησιαστικά περιβάλλοντα, όπως για παράδειγμα στη μονή Ιβήρων³⁵, στα τέλη του 16ου αιώνα, και στη μονή Μεγίστης Λαύρας³⁶, το 1678.

Η συνήθεια της διακόσμησης των ιδιωτικών οικιών με πιάτα σε σειρά μέσα σε ξύλινες προθήκες ή προσηλωμένα πάνω σε τοίχους των κύριων δωματίων απαντά κυρίως σε νησιά, όπως στις Σποράδες και τα Δωδεκάνησα³⁷, ενώ σε ναούς και εκκλησιαστικά κτίρια τα πιάτα κατά κανόνα εντοιχίζονται εξωτερικά σε πολλά μέρη του ελλαδικού χώρου, με ιδιαίτερη συχνότητα στην Αττική, τις Κυκλάδες, τις Σποράδες και το Πήλιο, καθώς και στο Άγιον Όρος³⁸ και στην Κρήτη³⁹. Η «έκθεση» πολυάριθμων κεραμικών σε ιδιωτικές οικίες, αν εκληφθεί ως επίδειξη και προβολή οικογενειακών κειμηλίων, ίσως αντανακλά την ευμάρεια, τον κοσμοπολιτισμό και την κληρονομημένη περιουσία των ενοίκων. Διότι τα κεραμικά εκλαμβάνονται ως μάρτυρες ενός δαψιλούς παρελθόντος, του εξιδανικευμένου πλούτου και των ταξιδιών των προγόνων, καθώς και ως αποδείξεις της συνέχειας της οικογενειακής παράδοσης. Σε ναούς, όμως, η εντοίχιση των κεραμικών έχει αφιερωματικό και παρακλητικό χαρακτήρα, αν κρίνουμε από τις σωζόμενες χρονολογημένες επιγραφές πινάκων από εργαστήρια της Νίκαιας της Μικράς Ασίας⁴⁰, του 17ου αιώνα.

³³ Νικολακόπουλος 1978, 22 και σημ. 30.

³⁴ Carswell 1982, 74-80. Necipoğlu 1991, 212-217. Çurčić 2010, 724-725, εικ. 831.

³⁵ Τα πλακίδια κοσμούν τμήμα των χορών στους δύο πλάγιους χορούς πάνω από τη βυζαντινή ορθομαρμάρωση και κάτω από τις τοιχογραφίες. Βλ. Carswell 1966, 78, εικ. R. Πούλου, Ανδρούδης 2021, 216, εικ. 17-20.

³⁶ Τα πλακίδια, που καλύπτουν εκτός από τμήματα των χορών και τα μέτωπα των διόδων προς το ιερό βήμα, ίσως αποτελούν δωρεά του Πατριάρχη Διονυσίου Γ΄ του Βαρδαλή, ο οποίος πέρασε τα τέλη της ζωής του στη μονή. Βλ. Carswell 1966, 77, 78, 85-86, εικ. 3-4 και εικ. Ο, Ρ και Q. Πούλου, Ανδρούδης 2021, 217, εικ. 31-35.

³⁷ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 30, 69, εικ. 48-49, 537-551.

³⁸ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 26, 70, 79-80, εικ. 97, 135-136. Πούλου, Ανδρούδης 2021.

³⁹ Yangaki 2019, 2-15.

⁴⁰ Βλ. σχετικά Χατζηδάκης 1957. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη* 1986, 248 αρ. 310 (Μ. Μαυροειδή). Carswell 1982, 86-87, εικ. 66b. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 58-63, 69, 79-80, εικ. 97, 99, 135-136. *Πηλός και χρώμα* 2007, 145-146 αρ. 103-104 (Μ. Μωραΐτου). Korre-Zographou 2012, 51-56. Ανδρούδης Μωραΐτου 2022.

Τα πινακία βρίσκονται εντοιχισμένα σε ψηλά σημεία των όψεων των ναών, όπως στις ασίδες, στο τύμπανο του τρούλου και στις μακρές πλευρές, όπως και σε ψηλά σημεία των καμπαναριών. Πρώτος ο Νικολακόπουλος, στο μελέτημά του για τα εντοιχισμένα κεραμικά του ναού των Αγίων Θεοδώρων της Αθήνας, διατύπωσε τις φάσεις από τις οποίες περνούσε η εντοίχιση των πινακίων⁴¹: αρχικά λαξευόταν ο λίθος όπου ήταν να εντοιχιστεί το κάθε πινακίο, ώστε να δημιουργηθεί ημισφαιρική ή περίπου ημισφαιρική εσοχή. Στη συνέχεια, η εσοχή επιχρίοταν με συνδετικό κονίαμα πάχους 20-30 χιλ. περ., στο οποίο – ενόσω ήταν ακόμη νωπό – πιεζόταν το πινακίο, με σκοπό να αποτυπωθεί σ' αυτό η πίσω επιφάνειά του και, μετά την απομάκρυνση του πινακίου, το κονίαμα αφηνόταν να στεγνώσει. Τέλος, το πινακίο τοποθετούνταν στη θέση του και το χείλος του καλυπτόταν με νέο κονίαμα, ώστε να στερεωθεί, χωρίς όμως να συγκολληθεί. Με τον τρόπο αυτό τα πινακία συστέλλονταν και διαστέλλονταν ελεύθερα, ανάλογα με τη θερμοκρασία του περιβάλλοντος, ώστε να αποφευχθεί το σπάσιμο. Αν για κάποιο λόγο τα πινακία θραύονταν, τα πιο εκτεθειμένα μέρη τους ήταν στο κέντρο, ενώ τα μέρη του σώματος γύρω στο χείλος παρέμεναν εγκλωβισμένα. Ειδικά στην Ιταλία, γύρω από τα χείλη των πινακίων τοποθετούνταν σαν πλαίσια καμπύλες πλίνθοι, που σχημάτιζαν κυκλικά πλαίσια. Αιτίες φθοράς ή καταστροφής των πινακίων αναφέρονται αρκετές, φυσικές ή ανθρωπογενείς⁴². Στις φυσικές ανήκουν οι καιρικές συνθήκες και οι απότομες μεταβολές της θερμοκρασίας ή τα ελαττώματα στην κατασκευή των ίδιων των πινακίων, που μπορεί να προκαλούν π.χ. ρηγματώσεις, κρακελαρίσματα ή αποκολλήσεις τμημάτων της εφυσάλωσης. Στις ανθρωπογενείς κατατάσσονται τα χτυπήματα από λίθους ή σφαίρες όπλων, καθώς και οι επί τούτου αφαιρέσεις και οι κλοπές.

Σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο, η εντοίχιση των πινακίων στους ναούς μπορεί να είναι σύγχρονη με την ίδρυσή τους, και οι θέσεις τους να είχαν προβλεφθεί εκ των προτέρων· επίσης, μπορεί να ανήκει σε μια μεταγενέστερη φάση διακόσμησης ή σε πολλές διαδοχικές φάσεις εντοίχισης κατά την πάροδο των ετών⁴³. Αλλά ακόμη και στην περίπτωση που η εντοίχιση έγινε σε μια φάση, περισσότερο ή λιγότερο κοντά στην ίδρυση των εκκλησιών, αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι τα πινακία ανήκουν όλα σε μία ίδια κατηγορία ή ότι έγιναν σύμφωνα με ένα από πριν καθορισμένο «εικονογραφικό» πρόγραμμα, αν μπορούμε να το θέσουμε έτσι. Όπως ελπίζω ότι θα δειχθεί στη συνέχεια, στην περίπτωση των ναών της Ζαγοράς οι εντοιχίσεις περιέλαβαν πολλών ειδών πινακία και, μάλιστα, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

⁴¹ Νικολακόπουλος 1978, 17-20, εικ. 7-11. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 71.

⁴² Νικολακόπουλος 1978, 18. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 71.

⁴³ Νικολακόπουλος 1978, 11-12. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 71.

1.1. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου (**εικ. 6**) βρίσκεται στην κεντρική πλατεία του σημερινού οικισμού και από την ίδρυσή του το 1765 αποτέλεσε τον καθεδρικό ναό της Ζαγοράς. Είναι τρισυπόστατος και τιμάται επίσης στη Μεταμόρφωση και στη μνήμη των αγίων Αποστόλων⁴⁴. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική που, σύμφωνα με τον Κωνσταντινίδη, ιδρύθηκε στη θέση παλαιότερου ναού, καθώς αυτό επιβεβαιώνεται από τρία κειμήλια του ναού που χρονολογούνται το 17ο αιώνα, έναν επιτάφιο του 1655, ένα ευαγγέλιο έκδοσης του 1671 και ένα αντιμήνσιο του 1677⁴⁵, αν και καμία από τις αφιερωματικές τους επιγραφές δεν αναφέρει ότι τα συγκεκριμένα κειμήλια ανήκαν εξ αρχής στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Αντίθετα, το ξύλινο αρτοφόριο, με χρονολογημένη επιγραφή το 1740, αποτελεί δωρεά του Ζαγοριανού Κωνσταντίνου Γεωργίου, μεγάλου κομίσου Ουγγροβλαχίας, προς το ναό⁴⁶.

Ο ναός, μήκ. 21,30 μ. και πλάτ. 13,58 μ. χωρίς τις αψίδες του ιερού βήματος και το περίστωο, έχει κτιστεί με αργολιθοδομή και η στέγη του είναι ενιαία και για τα τρία κλίτη από σχιστόπλακες. Από τις τρεις πλευρές, τη βόρεια, τη δυτική και τη νότια, περιβάλλεται από περιμετρική στοά με μονόριχτη πλακοσκεπή στέγη, με τη δυτική στοά πιο ευρεία⁴⁷. Είναι περισσότερο γνωστός για τον πλούσιο εξωτερικό διάκοσμό του με λιθανάγλυφα (**εικ. 7**), που τοποθετούνται χρονικά την εποχή της ίδρυσής του, το 1765⁴⁸. Ο ναός κτίστηκε από συλλογική χορηγία των κατοίκων και άλλων χριστιανών με την προτροπή του πρώην Πατριάρχη Καλλινίκου του Γ', ο οποίος είχε επιστρέψει το 1762 στη γενέτειρά του, τη Ζαγορά, έπειτα από την καθαίρεσή του από τον Πατριαρχικό θρόνο και την εξορία του στη μονή του Σινά. Ο ρόλος του Καλλινίκου αποδείχθηκε εξαιρετικά σημαντικός και η μορφή του έντονα επιδραστική για τους συντοπίτες του, όπως αφήνουν να φανεί οι τέσσερις συνολικά γνωστές αφιερωματικές επιγραφές του ναού που έχουν εντοιχιστεί ανά δύο στο δυτικό και τον ανατολικό τοίχο⁴⁹ (**εικ. 8-9**).

⁴⁴ Βαραλής, Κολέτσιου 2021, 287.

⁴⁵ Κωνσταντινίδης 1960, 41, **εικ. 8**.

⁴⁶ Κωνσταντινίδης 1960, 41-42, **εικ. 9**.

⁴⁷ Για την αρχιτεκτονική και την ιστορία του ναού, βλ. Κωνσταντινίδης 1960, 44-62. Διαμαντάκος 2019, 51-63. Καραγιαννακίδου 2024, 59-81.

⁴⁸ Κολέτσιου 2023, τόμ. Α, 61-64, 76-80 και τόμ. Β, 50-62 αρ. 80-89, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁴⁹ Για τον Πατριάρχη Καλλνίκο και το ρόλο του στη ναοδομία του Πηλίου, βλ. Πολυβίου 2002, 167 και 2019, 44-45. Βαραλής, Κολέτσιου 2021 και Κολέτσιου 2023, τόμ. Α, 50-99, με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Υπάρχουν άλλες δύο επιγραφές, που έχουν τοποθετηθεί πολύ ψηλά στο δυτικό τοίχο του ναού και που παραμένουν ακόμη αδημοσίευτες.

Ο Νίκος Διαμαντάκος αναφέρει ότι στη δυτική πρόσοψη του αγίου Γεωργίου μαζί με τις λίθινες ενεπίγραφες πλάκες υπάρχουν και έξι «ροδίτικα πιάτα»⁵⁰. Ίσως τα πιάτα αυτά όντως να ήρθαν από τη Ρόδο ή να θεωρούνταν ότι ήταν δείγματα της τέχνης του νησιού της Ρόδου, αν και, στην παλαιότερη βιβλιογραφία γινόταν σύγχυση μεταξύ της προέλευσης ή του κέντρου διακίνησης και του τόπου παραγωγής των πινακίων, ήδη σύμφωνα με τον Χριστόφορο Νομικό⁵¹.

Τα πινακία, συνολικά σαράντα (40), έχουν εντοιχιστεί στην ανώτερη στάθμη του βόρειου, του δυτικού και του νότιου τοίχου του ναού, πάνω και ανάμεσα στα ορθογώνια, κατά κανόνα, παράθυρα που έχουν διανοιγεί κάτω από τη στέγη. Δεν υπάρχουν πινακία εντοιχισμένα στην ανατολική όψη του ναού, διότι ίσως η πολυχρωμία τους θα διασπούσε την αντίθεση μεταξύ του λευκού στα μάρμαρα και τον ασβέστη και του πράσινου στους σχιστόλιθους.

Εικόνα 6. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, άποψη από ΒΔ

Εικόνα 7. Λιθανάγλυφες διακοσμητικές πλάκες περιμετρικά της κεντρικής αψίδας του Αγίου Γεωργίου

⁵⁰ Διαμαντάκος 2019, 53.

⁵¹ Νομικός 1919, 41-47.

Εικόνα 8. Εντοιχισμένη επιγραφή προς νότον της κεντρικής αφίδας του Αγίου Γεωργίου

Εικόνα 9. Εντοιχισμένη επιγραφή προς βορράν της κεντρικής αφίδας του Αγίου Γεωργίου

Στη βόρεια πρόσοψη έχουν εντοιχισθεί συνολικά δέκα έξι (16) πινάκια (**εικ. 10**). Ξεκινώντας από τα ανατολικά, το 1ο παράθυρο διαθέτει τρία πινάκια εντοιχισμένα σε αετωματική διάταξη (**αρ. 1-3**). Το 2ο και το 3ο παράθυρο φέρουν από ένα πινάκιο πάνω από το μέσον του ανωφλιού τους (**αρ. 4-5**). Μεταξύ του 3ου και του 4ου παραθύρου είναι εντοιχισμένα τέσσερα πινάκια σε σχήμα ταυ, με τρία πινάκια στην οριζόντια κεραία και ένα στην κάθετη (**αρ. 6-9**). Το 4ο παράθυρο διαθέτει ένα πινάκιο πάνω από το κέντρο του ανωφλιού του και ακόμη δίπλα στο άνω άκρο του δεξιού σταθμού του (**αρ. 10-11**). Πιο δεξιά, προς τα δυτικά, τρία πινάκια τοποθετούνται σε τριγωνική διάταξη (**αρ. 12-14**). Το 5ο παράθυρο διαθέτει ένα πινάκιο πάνω από το μέσον του ανωφλιού του και άλλο ένα δίπλα στο άνω άκρο του δεξιού σταθμού του (**αρ. 15-16**).

Στη δυτική πρόσοψη έχουν εντοιχισθεί συνολικά έξι (6) πινάκια (**εικ. 11**). Δύο πινάκια είναι εντοιχισμένα εκατέρωθεν του αριστερού (βόρειου) ορθογώνιου παραθύρου δίπλα στις άνω απολήξεις των σταθμών του (**αρ. 17-18**). Ένα πινάκιο έχει τοποθετηθεί στα δεξιά του δεξιού σταθμού του ψηλού κεντρικού τοξωτού παραθύρου (**αρ. 19**), χωρίς να είναι εμφανές αν υπήρχε άλλο στην αντίστοιχη θέση στα αριστερά του. Τρία πινάκια έχουν εντοιχιστεί σε αετωματική διάταξη στο αριστερό (νότιο) ορθογώνιο παράθυρο (**αρ. 20-22**).

Στη νότια πρόσοψη έχουν εντοιχιστεί συνολικά δέκα οκτώ (18) πινάκια (**εικ. 12**). Ξεκινώντας από τα δυτικά, πάνω από το μέσο του ανωφλιού του 1ου παραθύρου έχει εντοιχισθεί ένα πινάκιο (**αρ. 23**). Μεταξύ του 1ου και του 2ου παραθύρου έχουν εντοιχιστεί σε σχήμα σταυρού πέντε πινάκια (**αρ. 24-28**). Πάνω από το 2ο παράθυρο είναι τοποθετημένο ένα πινάκιο (**αρ. 29**). Στο μέσον μεταξύ του 2ου και του 3ου παραθύρου έχει εντοιχιστεί ένα ακόμη πινάκιο (**αρ. 30**). Πάνω από το 3ο παράθυρο έχουν εντοιχιστεί σε αετωματική διάταξη τρία πινάκια (**αρ. 31-33**). Στο μέσον μεταξύ του 3ου και του 4ου παραθύρου έχει εντοιχιστεί ένα πινάκιο (**αρ. 34**). Πάνω από το 4ο παράθυρο έχουν εντοιχιστεί σε αετωματική διάταξη τρία πινάκια (**αρ. 35-37**). Στο μέσον μεταξύ του 4ου και του 5ου παραθύρου έχει εντοιχιστεί ένα πινάκιο (**αρ. 38**). Τέλος, ένα πινάκιο βρίσκεται πάνω από το 5ο παράθυρο (**αρ. 39**).

Επομένως, στον Άγιο Γεώργιο τα πινάκια είναι εντοιχισμένα συνήθως μόνα τους (**αρ. 4-5, 10, 15, 23, 29, 39**) ή ανά τρία σε αετωματική διάταξη (**αρ. 1-3, 20-22, 31-33, 35-37**) πάνω από τα παράθυρα του βόρειου, του δυτικού και του νότιου τοίχου. Υπάρχουν όμως και μοναδικά πινάκια στο κέντρο των μεσοδιαστημάτων (**αρ. 30, 34, 38**), δύο πινάκια εκατέρωθεν του ανωφλιού τους (**αρ. 17-18**) ή πινάκια μόνα προς τα δεξιά των παραθύρων, δίπλα στην άνω απόληξη των δεξιών σταθμών τους (**αρ. 11, 16, 19**). Ως προς τους σχηματισμούς που δημιουργούν τα πινάκια υπάρχει ένα ταυ στη βόρεια πρόσοψη μεταξύ 3ου και 4ου παραθύρου από τα ανατολικά (**αρ. 6-9**), ένας σταυρός στη

νότια πρόσοψη μεταξύ 4ου και 5ου παραθύρου από τα ανατολικά (αρ. 24-28) και ένα τρίγωνο μόνο του στη βόρεια πρόσοψη μεταξύ 4ου και 5ου παραθύρου από τα ανατολικά (αρ. 12-14).

Εικόνα 10. Ναός Αγίου Γεωργίου, βόρεια πρόσοψη

Εικόνα 11. Ναός Αγίου Γεωργίου, δυτική πρόσοψη

Εικόνα 12. Ναός Αγίου Γεωργίου, νότια πρόσοψη

1.2. Ο ναός της Αγίας Κυριακής

Ο ναός της Αγίας Κυριακής (**εικ. 13**) είναι τρισυπόστατος και πανηγυρίζει στη μνήμη της επώνυμης αγίας, στην Κοίμηση της Θεοτόκου και στη μνήμη του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου⁵². Την 21η Φεβρουαρίου του 1740, τριάντα εννέα ενορίτες συμφώνησαν να αναλάβουν την ίδρυση του ναού, σύμφωνα με έγγραφο που δημοσίευσε ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης⁵³. Όπως επίσης μαρτυρούν πέντε επιγραφές (**εικ. 14**) σε ισάριθμες πλάκες εντοιχισμένες στην ανατολική και τη δυτική πλευρά, στις 26 Σεπτεμβρίου 1740 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος και στις 22 Νοεμβρίου του ίδιου έτους αποπερατώθηκαν οι εργασίες. Στην επιγραφή, μάλιστα, της δυτικής πλευράς αναφέρονται οι Ζουπανιώτες, ίσως, κτίστες του ναού και οι ντόπιοι επίτροποι του έργου⁵⁴. Στο εσωτερικό του ναού το αρχαιότερο γνωστό παλαίτυπο είναι *Μηναῖον τοῦ Μαΐου*, έκδοση του 1740, ενώ οι εικόνες του τέμπλου φέρουν χρονολογίες 1741 και 1742⁵⁵.

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, εξωτερικών διαστ. 20,90 × 13,55 μ., χωρίς τις αψίδες, τις δύο στοές που από βορρά και νότο πλαισιώνουν το ναό και το καμπαναριό που προσκολλάται στη δυτική είσοδο. Εξωτερικά ο ναός είναι επιχρισμένος με σοβά και αυτό μαρτυρεί μεταγενέστερη επισκευή. Καλύπτεται από ενιαία δόριχη σκεπή από σχιστόπλακες. Από τα ανατολικά εξέχουν τρεις αψίδες (**εικ. 15**), με ψηλότερη την επτάπλευρη κεντρική αψίδα και χαμηλότερες τις εκατέρωθεν της πεντάπλευρες. Οι πλευρές των αψίδων φέρουν τυφλά αψιδώματα, δίλοβα στην κεντρική αψίδα και μονόλοβα στις πλάγιες. Οι πλευρικές στοές απολήγουν στα ανατολικά στα παρεκκλήσια του Αγίου Ελευθερίου στα βόρεια και της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα νότια, ενώ η κάλυψη των στοών και των παρεκκλησίων γίνεται με ενιαίες μονόριχτες σκεπές από σχιστόπλακες. Το καμπαναριό είναι πέτρινο ψηλό κτίσμα, κατασκευασμένο στα τέλη του 19ου αιώνα από ιδιωτική χορηγία⁵⁶.

Τα τριάντα (30) συνολικά πινάκια (**αρ. 41-70**) που είναι εντοιχισμένα στον ναό, εντοπίζονται όλα στην ανατολική πλευρά (**εικ. 15**), εκτός από ένα, που βρίσκεται ψηλά

⁵² Για την αρχιτεκτονική, το διάκοσμο και την ιστορία του ναού της Αγίας Κυριακής, βλ. Κωνσταντινίδης 1960, 73-94. Διαμαντάκος 2019, 39-50. Καραγιαννακίδου 2024, 41-57. Είναι πολύ πιθανό η ακανόνιστη καμπύλη υπερύψωση του δαπέδου της πλατείας μπροστά από τις τρεις αψίδες να ανήκε στον παλαιότερο ναό του 17ου αι., για τον οποίο δεν υπάρχουν πληροφορίες ή μαρτυρίες. Βλ. Καραγιαννακίδου 2024, 47-49.

⁵³ Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, περ. *Προμηθεύς* Η' (1896), 79. Ο Κωνσταντινίδης (1960, 73) αναφέρει ότι παρόλη την έρευνά του, δεν κατόρθωσε να εντοπίσει το σχετικό έγγραφο.

⁵⁴ Κωνσταντινίδης 1960, 74-76, εικ. 19-23. Κολέτσιου 2023, τόμ. Α', 47-49, τόμ. Β', 17-19 αρ. 22-25. Καραγιαννακίδου 2024, 43-44, εικ. 10.

⁵⁵ Κωνσταντινίδης 1960, 80-81 (εικόνες τέμπλου), 82 αρ. 3 (*Μηναῖον*).

⁵⁶ Κωνσταντινίδης 1960, 85.

στον βόρειο τοίχο (**εικ. 16**), αξονικά πάνω από το δεύτερο από ανατολικά παράθυρο (**αρ. 70**). Τα πινάκια της ανατολικής πλευράς όσα βρίσκονται επί των αψίδων έχουν εντοιχιστεί κατά κανόνα στη ζώνη πάνω από τους λοβούς των τυφλών αψιδωμάτων και κάτω από το γείσο της στέγης τους, ενώ όσα έχουν εντοιχιστεί επί του ανατολικού τοίχου βρίσκονται είτε στο ύψος της ζώνης των πλάγιων αψίδων είτε δίπλα και πάνω από τα ορθογώνια παράθυρα που ανοίγονται ψηλότερα από τις πλάγιες αψίδες.

Αρχίζοντας από αριστερά προς τα δεξιά, ένα πινάκιο εντοπίζεται κάτω και αριστερά του ορθογώνιου παραθύρου που βρίσκεται πάνω από τη νότια αψίδα (**αρ. 41**), την αψίδα που αντιστοιχεί στο κλίτος της Αγίας Κυριακής (**εικ. 15α**). Σε αετωματική διάταξη έχουν τοποθετηθεί τρία πινάκια, πάνω από το εν λόγω παράθυρο (**αρ. 42-44**). Τέσσερα πινάκια στη σειρά έχουν τοποθετηθεί στη ζώνη ανάμεσα από τη στέγη και τα μονόλοβα τυφλά αψιδώματα, περιμετρικά της νότιας αψίδας (**αρ. 46-49**). Επιπλέον, άλλα δύο πινάκια έχουν εντοιχιστεί εκατέρωθεν της αψίδας στο ύψος της ζώνης των πινακίων (**αρ. 45, 50**) και άλλο ένα πινάκιο (**αρ. 51**) στο ίδιο ύψος και στη συνέχεια του πινακίου **αρ. 50**.

Πάνω από την κεντρική αψίδα στο παράθυρο έχουν τοποθετηθεί δύο πινάκια περιμετρικά του παραθύρου (**αρ. 53-54**). Στην κεντρική αψίδα, την αψίδα που αντιστοιχεί στο κλίτος της Κοίμησης της Θεοτόκου (**εικ. 15β**), έχουν τοποθετηθεί αριστερά και δεξιά της αψίδας δύο πινάκια (**αρ. 52, 62**) σε διαφορετικά ύψη. Στη ζώνη κάτω από τη στέγη και πάνω από τους λοβούς των τυφλών αψιδωμάτων περιμετρικά της αψίδας υπάρχουν συνολικά δέκα εσοχές για πινάκια, αλλά σώζονται μόνο τα επτά στη θέση τους (**αρ. 54, 56-58, 60, 61-62**), ενώ τρία πινάκια φαίνεται ότι έχουν καταστραφεί. Δύο πινάκια είναι τοποθετημένα κατ' εξαίρεση εντός του πρώτου και του έκτου από αριστερά τυφλού αψιδώματος (**αρ. 56, 60**).

Στη συνέχεια, ένα πινάκιο έχει εντοιχιστεί κάτω και αριστερά του ορθογώνιου παραθύρου πάνω από τη βόρεια αψίδα (**αρ. 66**), την αψίδα που αντιστοιχεί στο κλίτος του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (**εικ. 15γ**). Τέλος, ένα πινάκιο έχει εντοιχιστεί αριστερά της αψίδας (**αρ. 65**) και τρία πινάκια έχουν εντοιχιστεί στην άνω ζώνη της αψίδας μεταξύ της στέγης και των λοβών των τυφλών αψιδωμάτων (**αρ. 67-69**). Ανάμεσα στα δύο πρώτα πινάκια, υπάρχει κενή εσοχή, που ίσως υποδεικνύει ότι στη θέση αυτή υπήρχε παλαιότερα εντοιχισμένο κεραμικό.

Εικόνα 13. Ναός Αγίας Κυριακής, δυτική πρόσοψη

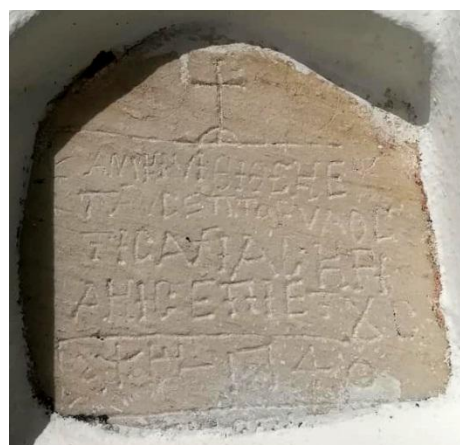
α

γ

β

δ

Εικόνα 14. Εντοιχισμένες επιγραφές στο ναό της Αγίας Κυριακής

Εικόνα 15α-γ. Ναός Αγίας Κυριακής, οι τρεις αφίδες του ανατολικού τοίχου

Εικόνα 16. Ναός αγίας Κυριακής, βόρεια πρόσοψη

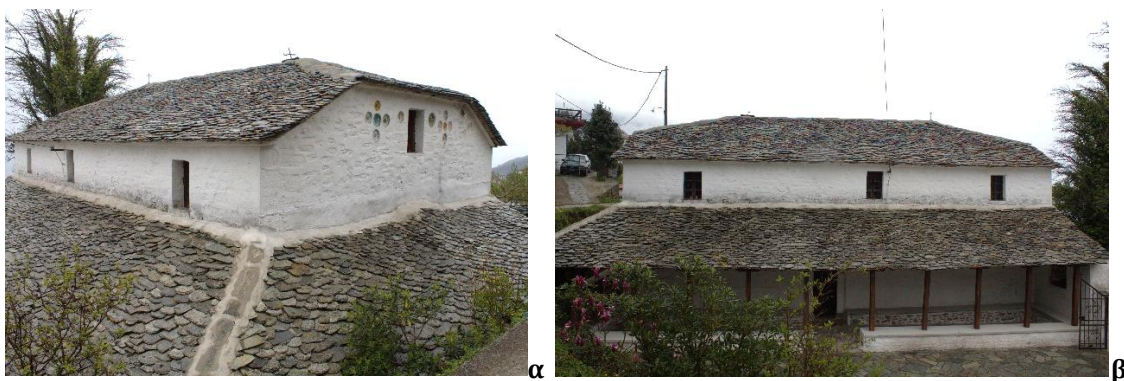
1.3. Ο ναός της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής

Στα βορειοδυτικά του ναού του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται η εκκλησία της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής (**εικ. 17α-β**), στα όρια των ενοριών της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και του Αγίου Γεωργίου⁵⁷. Πρόκειται για τυπική πηλιορείτικη μονόχωρη βασιλική, διαστ. 14 × 8 μ., με αψίδα που εξέχει από τον ανατολικό τοίχο. Ο ναός είναι κτισμένος με λιθοδομή και καλύπτεται με ενιαία δίριχτη σκεπή από σχιστόπλακες. Στοά περιβάλλει το ναό από δύση και νότο με μονόριχτη στέγη επίσης από σχιστόπλακες. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει εντοιχισμένη πλάκα με τη χρονολογία 1803 (**εικ. 18**), αν και στο τέμπλο υπάρχει εικόνα του Χριστού με χρονολογία 1775 και παλαίτυπα που χρονολογούνται πριν από το 1800, που ίσως προέρχονται από άλλους ναούς ή από αφιερώσεις πιστών⁵⁸.

Συνολικά έχουν εντοιχιστεί δεκατέσσερα (14) πινάκια, εκ των οποίων, τα δύο (2) έχουν εντοιχιστεί ψηλά στον ανατολικό τοίχο, εκατέρωθεν του αξονικού παραθύρου πάνω από την αψίδα (**αρ. 71-72**). Στο δυτικό τοίχο (**εικ. 19**) εκατέρωθεν του αξονικού παραθύρου υπάρχουν δέκα (10) πινάκια εντοιχισμένα έτσι, ώστε να σχηματίζονται σταυροί (**αρ. 73-77, 80-84**). Άλλα δύο (2) πινάκια έχουν τοποθετηθεί αριστερά και δεξιά δίπλα από το παράθυρο (**αρ. 78-79**).

⁵⁷ Για το ναό, βλ. Κωνσταντινίδης 1960, 64-68. Διαμαντάκος 2019, 97-103.

⁵⁸ Κωνσταντινίδης 1960, 65 αρ. 2 και 66-67 αρ. 1 και 3. Ο Κορδάτος (1960, 360) αναφέρει ότι την έκτισαν «οἱ παλαιοὶ καραβοκυραῖοι» και διέθετε κελιά για τη διαμονή καλογραιών.

Εικόνα 17. Ναός της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής, άποψη από βορειοδυτικά και νότια

Εικόνα 18. Ναός Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής, εντοιχισμένη σχιστόπλακα με ανάγλυφο σταυρό και το έτος ιδρύσεως του ναού (1803)

Εικόνα 19. Εντοιχισμένα πινάκια στη δυτική πρόσοψη του ναού της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής

1.4. Τρόπος εντοιχισμού των αγγείων

Οι τρεις ναοί της Ζαγοράς που μελετούμε δεν βρίσκονται σήμερα όπως ήταν στην αρχική τους φάση. Οι τοίχοι τους, εκτός του ανατολικού τοίχου του Αγίου Γεωργίου, εξωτερικά έχουν περαστεί με σοβά ή αρμολογηθεί περισσότερες της μιας φορές και έχουν επιχριστεί με ασβέστη αρκετές φορές. Ενδεικτικά αναφέρω τους αρ. **6, 23-25, 27-30, 44, 46, 48-64** και **66-67**, όπου το κονίαμα ή ο ασβέστης έχουν αποκρύψει τα χείλη των πινακίων. Ως προς τον τρόπο εντοιχισμού τους, δεν μπορούμε με απόλυτη βεβαιότητα να ισχυρισθούμε ότι λίθοι της τοιχοποιίας λαξεύθηκαν ειδικά για να δεχθούν στην κοιλότητά τους πινάκια. Αντίθετα, είναι περισσότερο πιθανό ότι τα πινάκια τοποθετήθηκαν στο εξωτερικό τμήμα των τοίχων κατά τη διάρκεια της οικοδομής, σε ειδικά σημεία της τοιχοποιίας όπου λίθοι ή τούβλα τοποθετήθηκαν κυκλικά ώστε να σχηματίσουν πλαίσια, τα οποία μαζί με το αρμολόγημα στερέωναν τα πινάκια. Μάλιστα τα χείλη των πινακίων αφέθηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις ελεύθερα, ώστε να συστέλλονται ή να διαστέλλονται χωρίς περιορισμούς (**εικ. 20-21**). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ναοί δέχθηκαν επιδιορθώσεις και επεμβάσεις και μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς που έπληξαν όλην την περιοχή του Βόλου στις 19 Απριλίου το 1955.

Εικόνα 20. Εντοιχισμένα πινάκια στη βόρεια όψη του Αγίου Γεωργίου

Εικόνα 21. Εντοιχισμένα πινάκια στην ανατολική πρόσοψη του ναού της Ζωοδόχου Πηγής

Κεφάλαιο 2ο

Τα εργαστήρια

2.1. Εισαγωγές από την Ανατολή

2.1.1. Κεραμική της Νίκαιας (Iznik)

Μία από τις πιο σημαντικές παραγωγές της οθωμανικής κεραμικής ήταν η κεραμική της Νίκαιας. Πρόκειται για εξαιρετικής ποιότητας κεραμική που παραγόταν στα εργαστήρια της πόλης⁵⁹ (τουρκ. İznik) από τα τέλη του 15ου αιώνα, έφτασε στην ακμή της τον 16ο και συνέχισε με φθίνουσα πορεία μέσα στον 17ο αιώνα. Η κεραμική της Νίκαιας αρχικά απομιμήθηκε κεραμικά που εισάγονταν από την Κίνα και τα παρήγαγε με τεχνική από την κεραμική παράδοση της Περσίας⁶⁰. Η αυλή του Σουλτάνου έκανε πολλές παραγγελίες επιτοιχείων διακοσμητικών πλακιδίων και κεραμικών σκευών, με αποτέλεσμα η κεραμική αυτή να βρεθεί σε μεγάλη ακμή και να φτάσει σε πολύ υψηλό για την εποχή τεχνικό και καλλιτεχνικό επίπεδο.

Η κεραμική παραγωγή της Νίκαιας έχει διακριθεί σε τρεις περιόδους, σύμφωνα με τους μελετητές της⁶¹: Iznik I (1490-1525), που έχει ονομαστεί και «ρυθμός Αβραάμ της Κιουτάχειας», Iznik II (περ. 1525-1555), αλλιώς «ρυθμός της Δαμασκού», και Iznik III (περ. 1555-1700), γνωστή και ως «ροδίτικος ρυθμός»⁶².

⁵⁹ Για την κεραμική παραγωγή της πόλης της Νίκαιας τον 14ο και 15ο αι., βλ. François 1996, 1997 και 2007. Πούλου, Ανδρούδης 2021, 205-207. Γενικότερα για την κεραμική της Νίκαιας από τον 15ο αι. κεξ., βλ. Atasoy, Raby 1989 (δεν το είδα) και Carswell, Moraitou, Gibson 2023, 35-47 (J. Carswell) με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶⁰ Για την ιδιαίτερη τεχνική της κεραμικής Iznik, με την ειδική σύσταση της πρώτης ύλης (πυρίτιο, λευκό πηλό και γυαλί, καθώς και οξείδια του μολύβδου και του ψευδαργύρου, ασβέστιο και σόδα), τους υπόγειους κλιβάνους και την ιδιαίτερη διακόσμηση με τα επτά βασικά χρώματα, βλ. Paynter, Okyar, Wolf, Tite 2004. Μπορμπουδάκη 2007, 26-28. Korre-Zographou 2012, 37. Πούλου, Ανδρούδης 2021, 208-215.

⁶¹ Βλ. κυρίως Lane 1957. Korré-Zωγράφου 1995, 49-63.

⁶² Σύμφωνα με την πιο εξειδικευμένη περιοδολόγηση που προτείνουν οι Carswell, Moraitou, Gibson 2023, 48-51, η περίοδος Iznik I τοποθετείται στο διάστημα περ. 1480-1520, η περίοδος Iznik II τοποθετείται στο διάστημα περ. 1520-1565 και αντιστοιχεί με τις διακοσμητικές τεχνотροπίες «Golden Horn», «Blue and Turquoise», «Lien Tzu» και «Damascus», ενώ η περίοδος Iznik III τοποθετείται στο διάστημα περ. 1550-1700 και περιλαμβάνει τα στίλ «Blue and White Revival», «Polychrome Slip», «Mature Red» και «Decline».

Η πρώτη περίοδος καλύπτει τις περιόδους της βασιλείας των Σουλτάνων Βαγιαζήτ Β' (1481-1512) και Σελίμ Α' (1512-1520), ίσως και την πρώτη πενταετία της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566). Έλαβε το όνομά της από τον κεραμέα Αβραάμ από την Κιουτάχεια, που έγραψε επικλητική επιγραφή στα Αρμενικά το έτος 1510 στο κάτω μέρος του πυθμένα ενός κανατιού που προέρχεται από τη συλλογή Godman και σήμερα φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο⁶³. Η διακόσμηση συνήθως είναι βαθυγάλανη σε αρκετές αποχρώσεις, και προς το τέλος της περιόδου κάνει την εμφάνισή του και το τirkouáz. Το θεματολόγιο είναι κυρίως φυτικό, εξαιρετικά φροντισμένο, και τοποθετείται μέσα σε ταινίες ή μετάλλια, που και αυτά διακοσμούνται εξαιρετικά πυκνά. Εκτός από τον διάκοσμο του Αβραάμ, λίγο μετά το 1520 εμφανίζεται και ο λεγόμενος ρυθμός «του χρυσού κέρατος», ο διάκοσμος του οποίου είναι σχηματοποιημένος φυτικός με βλαστούς που σχηματίζουν σπείρες, σαν ομόκεντρους κύκλους, και διαθέτουν ανά διαστήματα μικρά φύλλα με μυτερές άκρες.

Η δεύτερη περίοδος καλύπτει κυρίως τη βασιλεία του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (περ. 1520-1550) και είναι γνωστή ως «ρυθμός της Δαμασκού»⁶⁴. Γνωρίζουμε ότι Τούρκοι και Πέρσες σχεδιαστές εργάζονται παράλληλα σε ομάδες στα εργαστήρια του παλατιού του Topkapi. Λείπει ο διάκοσμος με τις μεταλλικές ανταύγειες, συνεχίζεται το λευκό βάθος που μοιάζει με κινεζική πορσελάνη και κυριαρχεί ο γαλάζιος διάκοσμος που ξανοίγει με πινελιές από τirkouáz, ενώ προστίθεται το μενεξελί και το βαθυπράσινο για τα περιγράμματα, σε μεταγενέστερα κάπως παραδείγματα. Ο διάκοσμος περιλαμβάνει αραβουργήματα ακτινωτής διάταξης, άνθη σε σύνθετα θέματα και φύλλα μακρόστενα που θυμίζουν φτερά, γνωστά και ως saz, καθώς και πτηνά και κινεζικά τέρατα σε φανταστικά και γήινα φυλλώματα με λεπτοφυή εκτέλεση. Στα εντοιχισμένα πινάκια των ναών της Ζαγοράς δεν υπάρχουν δείγματα των πρώτων δυο περιόδων της κεραμικής της Νίκαιας.

Η τρίτη περίοδος της κεραμικής Iznik καλύπτει την τελευταία δεκαπενταετία της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (περ. 1550-1566) και τις βασιλείες των Σελίμ Β' (1566-1574), Μουράτ Γ' (1574-1595), Μεχμέτ Γ' (1595-1603) και Αχμέτ Α' (1603-1617). Είναι κυρίως γνωστή ως «ροδίτικος ρυθμός» ή «ρυθμός των τεσσάρων λουλουδιών»⁶⁵, που μετά το 1617 και έως το 1700 περίπου φαίνεται ότι έπεσε σε ύφεση, διότι έλειψαν οι μεγάλες παραγγελίες κεραμικών προϊόντων, όπως τα πλακίδια που επένδυσαν τους τοίχους του Μπλε Τζαμιού της Κωνσταντινούπολης (ολοκληρώθηκε το 1617). Τα πινάκια αυτής της περιόδου χαρακτηρίζονται από εξαιρετικά σχήματα με ίσια

⁶³ Carswell 1998, 46 εικ. 24. Nersessian 2001, 146-147 αρ. 64.

⁶⁴ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 54-55.

⁶⁵ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 55-63.

τελειώματα, εφυάλωση που καλύπτει άψογα το γραπτό διάκοσμο και το τυπικό έντονο κόκκινο (κρεμεζί) χρώμα που τοποθετείται σε παχιές πινελιές, δημιουργώντας την αίσθηση του ανάγλυφου. Το θεματολόγιο πλουτίζεται με άνθη (ρόδα, γαρίφαλα, τουλίπες, ζουμπούλια [υάκινθοι], αγιόκλημα), αλλά και με κυπαρίσσια συχνά σε συνδυασμό με το μακρόσυρτο φύλλο saz, που τώρα αυτονομείται από τον υπόλοιπο διάκοσμο και κατέχει κεντρική θέση μόνο του, δίχρωμο ή και τρίχρωμο, συμπαγές ή φαινομενικά διπλό με ειδικά μακριά φυτικά θέματα εντός του. Δεν λείπουν και τα επαναλαμβανόμενα λοξά θέματα με άνθη, σαν να τα λυγίζει ο άνεμος, αλλά και οι ανθοδέσμες και τα αντωπά μοτίβα. Νέα θέματα αποτελούν οι ανθρώπινες μορφές, με ασιατικά συνήθως χαρακτηριστικά και περσικά ενδύματα, τετράποδα ζώα και πτηνά, πλοία και ψάρια σε γαλάζιο κάμπο που αποδίδει τη θάλασσα, κτίσματα που μοιάζουν με κιόσκια ή παγόδες, ακόμη και εκκλησίες με τρούλους και τριγύρω τους επιγραφές. Ο διάκοσμος οργανώνεται σε ομόκεντρους κύκλους ή κυματιστές γραμμές που τονίζουν το χείλος και περιβάλλουν το μετάλλιο του πυθμένα, που όπως τα περιγράμματα γίνονται όλα με μαύρο χρώμα. Μετά το 1620 περίπου η ύφεση χαρακτηρίζεται από αδέξιο, μηχανικό και βιαστικό, θα έλεγε κανείς, σχέδιο, ορισμένα θέματα μοιάζουν να μην οργανώνονται σωστά και αποτελούν απλώς «γεμίσματα» του κάμπου, τα χρώματα είναι δεύτερης ποιότητας, το γυάλωμα δεν είναι διαφανές και ορισμένες φορές αποκτά και αυτό χρώμα.

Από τα εντοιχισμένα πινάκια των ναών της Ζαγοράς τα 40 (σαράντα) με ποσοστό 47,61%, ανήκουν στην κεραμική των εργαστηρίων της Νίκαιας (Iznik) και μάλιστα στην τρίτη περίοδό της, αφού χρονολογούνται από το β' μισό του 16ου ως και το β' μισό του 17ου αιώνα. Ως προς το θεματολόγιο, εξ ολοκλήρου φυτικό διάκοσμο διαθέτουν είκοσι ένα πινάκια **αρ. 1-2, 28, 34, 38, 40, 45-46, 53-54, 58-65, 68-70, 82** και δυο μόνο το γνωστό διάκοσμο με πέτρες και βράχια **αρ. 29** και **41**. Το φύλλο saz εντοπίζεται σε τέσσερα πινάκια, στο ναό του Αγίου Γεωργίου **αρ. 34**) και στην Αγία Κυριακή **αρ. 53, 58-59** και **68**. Από τα υπόλοιπα, όσα περιέχουν ρόδακες ή μετάλλια ή στεφάνια στο κέντρο του πυθμένα χρονολογούνται από το β' μισό του 16ου **αρ. 45, 55, 82** και εξής **αρ. 2, 38** και **40**). Όσα εικονίζουν άνθη σε ψηλούς μίσχους τοποθετούνται από τα τέλη του 16ου ή τις αρχές του 17ου αιώνα **αρ. 58-59, 63** και μετά **αρ. 1, 28, 46, 60-62, 64-65, 67-68**.

Επιπλέον, απεικονίσεις τετράποδων ζώων απαντούν σε δύο πινάκια **αρ. 32** και **44**, λαγοί εικονίζονται στο πινάκιο **αρ. 66**, ελάφι στο **αρ. 67** και άλογα με σέλα και σαγή στα **αρ. 43** και **47**. Παγόνι με περίτεχνο φτέρωμα φέρει μόνο το πινάκιο **αρ. 42**, ενώ άλλο πτηνό με εξίσου χρωματιστό φτέρωμα απαντά στο πινάκιο **αρ. 56**.

Δύο πινάκια με απεικονίσεις νεαρών γυναικών που μυρίζουν άνθη βρίσκονται στην ανατολική πλευρά της Αγίας Κυριακής **αρ. 51-52**. Η εισαγωγή του καπνού από την

Αμερική, που καπνιζόταν με μακριές καπνοσύριγγες, επέδρασε στην απεικόνιση ανδρών με λουλά: δυο τέτοια πινάκια εντοπίζονται στους ναούς της Αγίας Κυριακής **αρ. 50** και της Ζωοδόχου Πηγής **αρ. 78**.

Η κατηγορία κεραμικών Iznik με «ελληνικά» θέματα, που περιλαμβάνει καράβια που ταξιδεύουν με φουσκωμένα πανιά⁶⁶, στη Ζαγορά αντιπροσωπεύεται από το πινάκιο **αρ. 57** στο ναό της Αγίας Κυριακής.

Τέλος, σχηματοποιημένα κτίρια απαντούν στα πινάκια της Αγίας Κυριακής **αρ. 48** και της Ζωοδόχου Πηγής **αρ. 72**, ενώ κανάτι στο πινάκιο **αρ. 49** της Αγίας Κυριακής.

2.1.2. Κεραμική της Κιουτάχειας (Kütahya)

Από τα πιο σημαντικά εργαστήρια της Μικράς Ασίας υπήρξε και αυτό της Κιουτάχειας⁶⁷. Εκεί εργάστηκαν επί μακρόν Αρμένιοι κεραμείς, η παρουσία των οποίων μαρτυρείται ήδη από τον 14^ο αιώνα. Ο Αβραάμ, Αρμένιος από την Κιουτάχεια, θεωρείται ένας από τους κύριους εκπροσώπους της κεραμικής τέχνης τόσο της Νίκαιας, όσο και της Κιουτάχειας⁶⁸. Η κεραμική άνθιση στην Κιουτάχεια προήλθε επειδή στην ευρύτερη περιοχή βρίσκονταν πλούσια κοιτάσματα από άργιλο και άλλες ορυκτές πρώτες ύλες, με τον καολίνη να χρησιμοποιείται από το τέλος του 15ου αιώνα και εξής. Τον 18ο αιώνα παρατηρείται άνθιση των κεραμικών εργαστηρίων της πόλης, λόγω της παρακμής των κεραμικών εργαστηρίων της Νίκαιας. Σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούμε από οθωμανικά κατάστιχα του 18ου αιώνα, τα εργαστήρια που λειτουργούσαν αριθμούσαν περί τα εικοσιτέσσερα, αριθμός που δεν επιτρέπονταν να ανέβει σύμφωνα με νόμο⁶⁹.

Παρήγαγαν κεραμικά πλακίδια για την επένδυση τοίχων και επιτραπέζια αγγεία μικρών διαστάσεων και λεπτού πάχους, καθώς και κρεμαστά κεραμικά αβγά πολυελαίων. Ειδικά στον πρώιμο 18ο αιώνα, τα κεραμικά της Κιουτάχειας φαίνεται ότι επηρεάστηκαν από τις κινεζικές πορσελάνες, ίσως και από ιαπωνικά κεραμικά ή τις απομιμήσεις τους από εργαστήρια της Δυτικής Ευρώπης. Τα πινάκια είναι γενικά μικρών διαστάσεων και κατά κανόνα δεν έχουν έξω νεύον χείλος – όσα διαθέτουν χείλος, πλατύ και σχεδόν οριζόντιο, αποτελούν μάλλον σκεύη που δέχονταν κάλυμμα. Ο διάκοσμος είναι γραπτός κάτω από διαφανή εφυάλωση. Το θεματολόγιο των επιτραπέζιων σκευών περιλαμβάνει

⁶⁶ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 62.

⁶⁷ Για την Κιουτάχεια και τα κεραμικά τα εργαστήρια, βλ. Lane 1971, 63-65. Carswell, Dowsett 1972. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 63-68. Carswell 1998, 115-120. Μπορμπουδάκη 2007, 28-29.

⁶⁸ Βλ. παραπάνω, σημ. 63.

⁶⁹ Για τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών σχετικά με τα εργαστήρια της Κιουτάχειας, βλ. Lane 1971, 63-65. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 63-64. Κόγιας 2021, ιδιαιτ. 18-24. Επίσης, για περισσότερες πληροφορίες σχ. με την κεραμική της Κιουτάχειας βλ. Bilgi, Vermeersch 2018.

κυρίως ανθικά μοτίβα, που στην αρχή διαθέτουν γεωμετρικότητα και συμμετρία, πυκνότητα που μαρτυρεί φόβο του κενού και λαμπρά χρώματα που δηλώνουν διάθεση ευφορίας· στη συνέχεια η πυκνότητα εγκαταλείπεται και τα φυτικά θέματα σχεδιάζονται με βιασύνη, ασυμμετρία και κάποια παιδικότητα, διαφέροντας εντελώς από το ύφος των κεραμικών της Νίκαιας⁷⁰. Στο θεματολόγιο περιλαμβάνονται και ανθρώπινες μορφές, γυναίκες και άνδρες με ενδύματα της εποχής, άλογα και πτηνά, αποδοσμένα με αυθορμητισμό και αφέλεια. Ιδιαίτερη καινοτομία των κεραμικών της Κιουτάχειας είναι η χρήση του κίτρινου χρώματος, που απουσιάζει από την κεραμική της Νίκαιας. Στο β' μισό του 18^{ου} αιώνα βαθμιαία, και σίγουρα όχι για το σύνολο της παραγωγής, η ποιότητα του πηλού υποβαθμίστηκε και η διακόσμηση των κεραμικών έγινε πολύ πιο βιαστική και πρόχειρη. Πλέον τα αγγεία απέκτησαν μελιτζανιά σκούρα απόχρωση, που οφείλεται στη χρήση ροδονίτη, πυριτικού ορυκτού του μαγγανίου⁷¹. Η ύφεση της παραγωγής των εργαστηρίων έχει ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα των αθρόων εισαγωγών κεραμικών από πορσελάνη, που κατασκευάζονταν στη Δυτική Ευρώπη και έφταναν στις αγορές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε πολύ χαμηλές τιμές, χάρη στις καινοτομίες των τεχνικών παραγωγής⁷².

Από τα εντοιχισμένα πινάκια των ναών της Ζαγοράς μόνο τρία (3), ποσοστό 3,65%, ανήκουν στην κεραμική των εργαστηρίων της Κιουτάχειας και χρονολογούνται όλα στον 18ο αιώνα. Πρόκειται για τα πινάκια **αρ. 17, 20 και 22**, που φέρουν φυτικό διάκοσμο και εντοπίζονται στη δυτική πρόσοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου.

2.1.3. Κεραμική του Αγγειόκαστρου (*Canak Kale*)

Η πόλη του Τσανάκ Καλέ, που στα Ελληνικά μεταφράζεται ως «Κάστρο των αγγείων» ή «Αγγειόκαστρο»⁷³, αποτέλεσε κέντρο αγγειοπλαστικής ήδη από το τελευταίο τρίτο του 17ου αιώνα⁷⁴. Οι κεραμείς των εργαστηρίων του Τσανάκ-Καλέ ήταν Αρμένιοι και Έλληνες, που ήλθαν στην περιοχή της Τρωάδας και των Δαρδανελλίων από την Περσία οι πρώτοι και από τα τριγύρω μέρη οι δεύτεροι, ίσως ακόμη και από τη Νίκαια ή την Κιουτάχεια⁷⁵. Η ταυτόχρονη λειτουργία πολλών εργαστηρίων και, συνακόλουθα, οι μεγάλες παραγωγές

⁷⁰ Κόγιας 2021, 20.

⁷¹ Όψεις Αρμενικής τέχνης 2010, 175. Κόγιας 2021, 22.

⁷² Όψεις Αρμενικής τέχνης 2010, 175. Κόγιας 2021, 22.

⁷³ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 22, 24. Τσανάκκαλε 2006, 14-19. Πηλός και χρώμα 2007, 29.

⁷⁴ Για την κεραμική και τα εργαστήρια του Αγγειόκαστρου, βλ. κυρίως Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 155-160 και 2000, καθώς και Τσανάκκαλε 2006. Takaoğlu, Takaoğlu 2021 (δεν το είδα).

⁷⁵ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 63-66.

κεραμικών προϊόντων, που προορίζονταν για να καλύψουν χρηστικές και διακοσμητικές ανάγκες, έκαναν τα τσανακαλιώτικα κεραμικά προσιτά σε πλατιά στρώματα πληθυσμού, που αδυνατούσαν να αγοράσουν πολυτελή αντικείμενα από πηλό, γυαλί ή κρύσταλλο⁷⁶. Επίσης, τα κεραμικά του Τσανάκ-Καλέ είχαν ευρύτατη διάδοση, καθώς η πόλη βρίσκεται κοντά σε μεγάλα λιμάνια, όπως αυτά της Κωνσταντινούπολης και άλλων σημαντικών της Μαύρης Θάλασσας και του Αιγαίου, γεγονός που διευκόλυνε τη διακίνησή τους σε πολλά σημεία της Μεσογείου. Σύμφωνα με την Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου⁷⁷, τα παλιότερα δείγματα κεραμικής του Τσανάκ-Καλέ χρονολογούνται το 18ο αιώνα, ενώ η παραγωγή των εργαστηρίων της πόλης έμεινε ενεργή έως το 1922. Μετά το Μικρασιατικό Πόλεμο, οι έμπειροι Τσανακαλιώτες που ήλθαν στην Ελλάδα έφεραν και μεταλαμπάδευσαν τις γνώσεις τους στους ντόπιους κεραμείς⁷⁸. Τα κεραμικά του Τσανάκ-Καλέ διακρίνονταν για την καλή τους ποιότητα και τη διακόσμησή τους και διαδόθηκαν, εκτός από την Κωνσταντινούπολη και την ευρύτερη περιοχή της, στη δυτική Μικρά Ασία, στα νησιά του Αιγαίου και την ανατολική ηπειρωτική Ελληνική χώρα, καθώς και στο Άγιον Όρος. Η κεραμική παραγωγή διακρίνεται σε δύο κυρίως φάσεις, στην πρώτη κατά το διάστημα 1670-1800 και στη δεύτερη κατά το διάστημα 1800-1922.

Χαρακτηριστικά σχήματα της επιτραπέζιας κεραμικής κατά την πρώτη φάση του Τσανάκ-Καλέ αποτελούν οι γαβάθες (με ή δίχως κάλυμμα) και οι κούπες, που σε έγγραφα της εποχής ονομάζονται *σκουτέλλες καστρηνές* ή και *καστελλιανές*⁷⁹. Αντίθετα με την παλαιότερη άποψη της Αγγελικής Χατζημιχάλη, που απέδωσε τα σκεύη αυτά σε τοπικά εργαστήρια της Σκύρου⁸⁰, η Κορρέ-Ζωγράφου πρότεινε, δικαιολογημένα, την ταύτισή τους με προϊόντα των εργαστηρίων του Αγγειόκαστρου⁸¹. Στο διάκοσμο κυριαρχούν το άσπρο επίχρισμα και το μπλε ή το σκούρο καστανό χρώμα, που παραπέμπουν στο χρωματολόγιο της κεραμικής της Νίκαιας του 16ου και της Κιουτάχειας του πρώιμου 18ου αιώνα. Ελάχιστα χρησιμοποιείται το κόκκινο και μάλιστα παχύ, δημιουργώντας την αίσθηση του ανάγλυφου. Αναμφίβολη, επομένως, είναι η επίδραση της κεραμικής της Νίκαιας, που κατά τον 17ο αιώνα άρχισε να φθίνει, στην κεραμική του Τσανάκ-Καλέ, που την ίδια περίοδο άρχισε να αναπτύσσεται. Ως προς το θεματολόγιο στον πυθμένα των πινακίων απαντούν κατ' αρχάς ρόδακες, στροβιλορόδακες, ανθοδέσμες και πολύλοβα, ρομβοειδή, τριγωνικά και κυκλικά πλαίσια με φυτικά θέματα, αλλά και συνθέσεις με κάνιστρα και αγγεία από τα οποία εκφύονται ανθικοί διάκοσμοι· σχετικά λιγότερες είναι

⁷⁶ Κόγιας, 2022. 488.

⁷⁷ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 66.

⁷⁸ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 126-215. Κόγιας 2021, 83-103.

⁷⁹ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 53-59, 67.

⁸⁰ Χατζημιχάλη 1925, εικ. 218-221.

⁸¹ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 21-23 και 2000, 59-61.

οι απεικονίσεις πλοίων ή τοπίων. Στα χείλη κυριαρχεί το λεγόμενο «καφασωτό πλέγμα», ενώ υπολείπονται άλλα διακοσμητικά σε σειρά. Λίγα είναι τα δείγματα ρηχών πινακίων με πλατύ χείλος που φέρουν διάκοσμο από μαργαρίτες ή μικρά άνθη με παρόμοια πέταλα μέσα σε φυλλοφόρους βλαστούς ή ίουλους με μπλε, κόκκινο και κίτρινο χρώμα, τόσο στον πυθμένα όσο και στο χείλος. Ακόμη πιο λίγα φαίνεται ότι είναι τα ρηχά πινάκια με αυλάκωση στο χείλος, σαν να δέχονταν κάλυμμα, με πιτσιλωτό ή μαρμαροειδή διάκοσμο που κάλυπτε όλη την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου⁸².

Από τα εντοιχισμένα πινάκια των ναών της Ζαγοράς μόνο δέκα (10), ποσοστό 12,19%, ανήκουν στην πρώιμη φάση της παραγωγής των κεραμικών εργαστηρίων του Αγγειόκαστρου, στο α' μισό του 18ου αιώνα. Πρόκειται για τα πινάκια με **αρ. 4, 8-10, 16, 23, 25-26, 36 και 79**, που όλα έχουν εντοιχιστεί στο ναό του Αγίου Γεωργίου (στη βόρεια πρόσοψη: **αρ. 4, 8-10 και 16**, στη νότια πρόσοψη: **αρ. 23, 25-26 και 36**), εκτός από το τελευταίο, το **αρ. 79**, που είναι εντοιχισμένο στη δυτική πρόσοψη του ναού της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής.

Η Κορρέ-Ζωγράφου θεωρεί τη χρονική περίοδο από το 1800/30 έως το 1850 ως μεταβατική περίοδο, καθώς σε αυτήν επικράτησαν τα πινάκια με τους στροβιλιζόμενους ρόδακες ή τους ρόδακες που τείνουν προς το τριγωνικό, το ρομβοειδές ή άλλα σχήματα στον πυθμένα και τις σειρές των πλάγιων σταγόνων στο χείλος. Σε ορισμένα από αυτά παρατηρείται γραπτός διάκοσμος ακόμη και πάνω από την εφυάλωση⁸³, επίδραση από την τεχνική της εντυπωσιακής εμφάνισης των κλειστών διακοσμητικών σκευών, από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής, όπως τα κανάτια, τα πιθοειδή, τα κάνιστρα και τα άλλα αγγεία, που αποτελούν τα πλέον τυπικά δείγματα της παραγωγής των εργαστηρίων του Αγγειόκαστρου⁸⁴. Σ' αυτά τα αγγεία ο γραπτός διάκοσμος, όπου υπάρχει, γίνεται με φυτικά θέματα, βούλες και φύλλα σπαθωτά και σταγονόσχημα, ενώ θα επικρατήσει ο επίθετος διάκοσμος από ενσφράγιστα τμήματα πηλού. Τα αγγεία μετά τα μέσα του 19ου αιώνα δέχονται γραπτό διάκοσμο με βιαστικές πινελιές, εφυαλώνονται με παχιά και στιλπνή υποκίτρινη ή σκούρα καστανή και πράσινη εφυάλωση και επιδέχονται και άλλο γραπτό διάκοσμο με χρυσή βαφή, ασημόσκονη ή και άλλα είδη χρώματος. Ειδικά τα πινάκια αυτής της φάσης (1850-1922) φέρουν γραπτό δι' επιχρίσματος διάκοσμο: τα πινάκια, σχεδόν αποκλειστικά βαθιά, έχουν μικρή βάση εξωτερικά και πυθμένα που ορίζεται από ανάγλυφο δακτύλιο εσωτερικά· ο διάκοσμος γίνεται με λευκό ρευστό

⁸² Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 81-84, 87-97. *Τσανάκκαλε* 2006, 79.

⁸³ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 101-103. Πρβλ. *Τσανάκκαλε* 2006, 80-90.

⁸⁴ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 104-121.

επίχρισμα (μπατανά) που απλώνεται είτε με κουτάλα ή με την πίεση των δακτύλων του κεραμέα στο χείλος, ώστε να τρέξει στο εσωτερικό του πινακίου σε σταγόνες και, στη συνέχεια, τοποθετείται παχιά στιλπνή κίτρινη ή πράσινη εφυάλωση⁸⁵. Ορισμένα μάλιστα πινάκια έχουν οριζόντιο χείλος και φέρουν γραπτό διάκοσμο πάνω από την εφυάλωση, που για το λόγο αυτό σήμερα έχει απολεπιστεί και συχνά εκπέσει⁸⁶.

Από τη δεύτερη αυτή φάση της περιόδου της παραγωγής των Τσανακαλιώτικων εργαστηρίων δεκατρία (13) πινάκια έχουν εντοιχιστεί σε έναν ναό της Ζαγοράς. Πράγματι, στο ναό του Αγίου Γεωργίου βρίσκονται εντοιχισμένα κατ' αρχάς δώδεκα (12) μονόχρωμα εφυαλωμένα πινάκια, ποσοστό 14,63%, με **αρ. 5, 7, 11-15, 21, 31, 33, 35, 37**. Από τα πινάκια αυτά οι **αρ. 5, 7, 11-15** βρίσκονται στη βόρεια πρόσοψη του ναού, ο **αρ. 21** στη δυτική και τα υπόλοιπα, **αρ. 31, 33, 35** και **37**, βρίσκονται στη νότια πρόσοψη. Τα πέντε έχουν πράσινη εφυάλωση **αρ. 5, 12, 14, 21, 33** και **35**, τρία φέρουν καστανή εφυάλωση (**αρ. 11, 15** και **31**) και δύο κόκκινη-μαβιά εφυάλωση **αρ. 7** και **37**, ενώ μόνον ο **αρ. 13** φέρει διάφανη εφυάλωση. Σε παλαιά, αλλά και πρόσφατη βιβλιογραφία τα μονόχρωμα με σκούρα εφυάλωση έχουν θεωρηθεί γενικά ως προϊόντα της κεραμικής παραγωγής του Διδυμοτείχου⁸⁷, αλλά έχω την εντύπωση ότι το χαρακτηριστικό σχήμα με το φαρδύ χείλος και με την έντονη γωνία εσωτερικά, καθώς και οι παχιές και στιλπνές εφυαλώσεις, θα μπορούσαν να αναγνωριστούν ως ποιότητα της εργασίας των κεραμικών εργαστηρίων του Τσανάκαλε και να χρονολογηθούν στον 19ο αιώνα⁸⁸.

Επίσης, το πινάκιο της βόρειας πλευράς του Αγίου Γεωργίου με **αρ. 3**, που φέρει μαρμαροειδή διάκοσμο με κουκκίδες και «νερά» διαφορετικών χρωμάτων, από πρώτη ματιά παρουσιάζει ομοιότητες με πινάκια που αποδίδονται σε εργαστήρια της Ιταλίας του 16ου-17ου αιώνα, αλλά υπάρχουν και ανάλογα πινάκια που θεωρούνται προϊόντα εργαστηρίων της Αθήνας, του Διδυμοτείχου ή της Γάνου της Μικράς Ασίας του 18ου-19ου αιώνα⁸⁹. Σε αυτή τη δεύτερη ομάδα νομίζουμε ότι ανήκει και το συγκεκριμένο πινάκιο του Αγίου Γεωργίου. Η ερώτηση αν τα πινάκια της ομάδας αυτής, που απαντούν στα νησιά του Αιγαίου και στην ηπειρωτική χώρα από τη Βέροια ως και τη νότια Πελοπόννησο, μπορούν να συσχετισθούν με την ύστερη φάση της παραγωγής των Τσανακαλιώτικων εργαστηρίων παραμένει προς το παρόν αναπάντητο⁹⁰.

⁸⁵ Τσανάκαλε 2006, 91-96. Τα πινάκια αυτά χρονολογούνται από το β' μισό του 19ου αιώνα, όπως προέκυψε από ανασκαφή που διενεργήθηκε στη μονή Σίμωνος Πέτρας του Αγίου Όρους (πληροφορία: Ι.Δ. Βαραλής).

⁸⁶ Τσανάκαλε 2006, 97.

⁸⁷ Bakirtzis 1980. Liaros 2018.

⁸⁸ Γιαγκάκη 2021, 75.

⁸⁹ Βλ. σχετικά Kontogiannis 2015.

⁹⁰ Kontogiannis 2015, 177 και σημ 39.

2.2. Εισαγωγές από τη Δύση

2.2.1. Κεραμική από την Ιταλία

Από τα βυζαντινά χρόνια η διακίνηση κεραμικών από τη Δύση, και κυρίως από την Ιταλία, προς τις περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν ανεπτυγμένη. Ορισμένα από τα κεραμικά αυτά βρήκαν τη θέση τους σε τοίχους ναών της μέσης και ύστερης βυζαντινής και της μεταβυζαντινής εποχής. Το ενδιαφέρον των Ιταλών ερευνητών για τα *baccini* των κτιρίων της ιταλικής χερσονήσου, κοσμικών και θρησκευτικών, μεταλαμπαδεύτηκε στην Ελλάδα με πρώτες έρευνες αυτές του Γεωργίου Νικολακόπουλου και της Κατερίνας Κορρέ-Ζωγράφου⁹¹. Από το 2011, έχει ξεκινήσει μελέτη και καταγραφή εντοιχισμένων κεραμικών σε εκκλησίες του ελληνικού χώρου με σκοπό να διασωθεί το υλικό και να συγκεντρωθεί σε μία κοινή βάση δεδομένων με όλα τα εντοιχισμένα δείγματα των *baccini*⁹².

Από τα εντοιχισμένα πινάκια των ναών της Ζαγοράς δέκα τέσσερα (14), ποσοστό 16,66%, αποτελούν προϊόντα ιταλικών εργαστηρίων. Πρόκειται για τα πινάκια **αρ. 18-19, 24, 27, 71, 73-77, 80-81 και 83-84**, από τα οποία, τα πρώτα τέσσερα είναι εντοιχισμένα στον Άγιο Γεώργιο (δυτική πρόσοψη: **αρ. 18-19**, νότια πρόσοψη: **αρ. 24 και 27**, ενώ τα υπόλοιπα εννιά (9) στο ναό της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής, όλα στη δυτική πρόσοψη του ναού εκτός από το **αρ. 71**, που βρίσκεται εντοιχισμένο στην ανατολική πρόσοψη.

Το αρχαιότερο από αυτά είναι πινάκιο της νότιας πρόσοψης του Αγίου Γεωργίου **αρ. 24**, που αποτελεί προϊόν των ιταλικών εργαστηρίων του Montelupo. Η κεραμική Montelupo ήταν ευρέως διαδεδομένη στη Μεσόγειο το 16ο και το 17ο αιώνα και, ειδικά στην Ελλάδα, σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος, η Κρήτη, η Ρόδος, αλλά και η Θεσσαλία⁹³. Το πιάτο ανήκει στην κατηγορία των κεραμικών επίδειξης («*da parata*»), στην οποία αποδίδονται ανδρικές μορφές πεζές ή έφιππες, να κρατούν γεωργικό εργαλείο, ξίφος ή όπλο στο χέρι⁹⁴. Τέτοια πιάτα είναι γνωστά στη Σκύρο ως «*πιάτα με τους Φράγκους*» και χρονολογούνται στο α' μισό ή στα μέσα του 17ου αιώνα⁹⁵. Από τα εργαστήρια της Λιγουρίας, και ειδικά ίσως της Σαβόνας, προέρχονται τα πινάκια **αρ. 19**

⁹¹ Νικολακόπουλος 1978, 1979, 1980, 1988 και 1989. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 69-76 και Korre-Zographou 2004, με τη σχετική ιταλική βιβλιογραφία. Πρβλ. και Ballian 2023, 13.

⁹² Βλ. Γιαγκάκη 2025 και το διαδικτυακό corpus: <https://immuredvessels.gr>.

⁹³ Ballian 2023, 31-32, 37.

⁹⁴ Μπορμπουδάκη 2007, 22. Βλ. σχετικά Ravanelli Guidotti 2012 και 2019.

⁹⁵ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 192 και σημ. 17.

και **27**⁹⁶. Ενδεχομένως από το εργαστήριο των Ferniani στη Φαέντσα προέρχονται τα πινάκια **αρ. 71, 75 και 81**, αλλά και τα **αρ. 76 και 80**, του τέλους ίσως 18ου αιώνα, που έχουν εντοιχιστεί στο ναό της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής⁹⁷. Από τα εργαστήρια της Σαβόνας ή από εκείνα του Cerreto Sannita της Καμπανίας, του πρώιμου 19ου αιώνα, προέρχονται τα πινάκια **αρ. 18 και 73**, τα οποία απεικονίζουν πτηνά⁹⁸, που παραπέμπουν σε περιστέρια και συμβολίζουν το Άγιο Πνεύμα⁹⁹.

Τέλος, δυστυχώς δεν έχουμε ακόμη κατορθώσει να αναγνωρίσουμε την προέλευση των πινακίων **αρ. 6, 74, 77 και 83**. Και αν για το πινάκιο **αρ. 6** έχουμε την υποψία ότι πρόκειται για κεραμικό πιάτο εργαστηρίων της Κιουτάχειας, ίσως του 18ου αιώνα, για τα υπόλοιπα τρία **αρ. 74, 77 και 83**, η λεπτότητα του σχεδίου με το γαλάζιο ή και το κίτρινο χρώμα και η διαφανής λεπτή εφυάλωση μας κάνουν να πιστεύουμε ότι προέρχονται από ιταλικά εργαστήρια του τέλους του 18ου ή του 19ου αιώνα.

⁹⁶ Πρβλ. Αβραμίδου, Γιαγκάκη, Καραμπερίδη, Πέτρου, Πούλη 2024, 179-180, εικ. 39-42. Επίσης, βλ. Beltrán De Heredia Bercero, Miro I Alaix 2010, 49-50 πίν. 44 αρ. 3 -5, 7.

⁹⁷ Για το εργαστήριο των Ferniani, βλ. *600 χρόνια* 1989, 66-67. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, εικ. 132 από τις Μούσγκες του Πηλίου και εικ. 348 από τη Σκύρο. François, Ersoy 2011, 392, εικ. 12 αρ. 1-2.

⁹⁸ Πρβλ. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 192, 194, 195, εικ. 353-358. François, Ersoy 2011, 392-393, εικ. 12 αρ. 3-8.

⁹⁹ Βλ. σχετικά Γιαγκάκη 2024, 40.

2.3 Τα είδη των πινακίων στους ναούς της Ζαγοράς

Άγιος Γεώργιος

Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, που ιδρύθηκε σύμφωνα με τις αφιερωματικές και επικλητικές επιγραφές το 1765, εντοπίζονται συνολικά σαράντα (40) πινάκια, τα οποία μπορούν να διακριθούν στα εξής είδη, με χρονολογική σειρά.

Τα παλαιότερα, εντοιχισμένα τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια πλευρά του ναού είναι οκτώ (8) πινάκια, ποσοστό 20% επί του συνόλου του ναού, που ανήκουν στα εργαστήρια της κεραμικής Iznik του τέλους του 16^{ου} ή των αρχών του 17^{ου} αιώνα (**αρ. 1-2, 28-29, 32, 34, 38, 40**). Της ίδιας περίπου εποχής, αν όχι λίγο παλαιότερη, η γαβάθα **αρ. 30** που φέρει διάκοσμο με γαλάζιο χρώμα και προέρχεται από Αθηναϊκό εργαστήριο, τοποθετήθηκε στη νότια πλευρά του ναού. Στον 17ο αιώνα ανήκει το πινάκιο **αρ. 24** με τον έφιππο από το εργαστήριο του Montelupo, ενώ στα τέλη του 17^{ου} ή στις αρχές του 18^{ου} αιώνα χρονολογούνται τα πινάκια **αρ. 19** και **27** που προέρχονται πιθανώς από τη Λιγουρία, ποσοστό 7,5% και για τα τρία. Εννιά (9) πινάκια της πρώιμης παραγωγής του Αγγειόκαστρου (*Çanak Kale*) (**αρ. 4, 8-10, 16, 23, 25-26, 36**), ποσοστό 22,5%, τοποθετημένα στη βόρεια και στη νότια πλευρά του ναού, χρονολογούνται στο α' μισό του 18ου αιώνα. Στη δυτική όψη έχουν εντοιχιστεί τρία (3) πινάκια που ανήκουν στην κεραμική παραγωγή της Κιουτάχειας (*Kütahya*), ποσοστό 7,5%, και χρονολογούνται την ίδια εποχή (**αρ. 17, 20, 22**). Τα προαναφερθέντα πινάκια, που η κατασκευή τους τοποθετείται χρονικά πριν από την ίδρυση του ναού, φαίνεται ότι εντοιχίστηκαν στις εξωτερικές του όψεις εξ αρχής και δείχνουν ότι οι περισσότερες επαφές της Ζαγοράς ήταν με εργαστήρια της Μικράς Ασίας (Νίκαια, Κιουτάχεια, Αγγειόκαστρο) και οι λιγότερες με ελλαδικά εργαστήρια (Αθήνα) και κέντρα μεταπώλησης, ίσως, κεραμικών από την Ιταλία.

Τα υπόλοιπα εντοιχισμένα πινάκια δείχνουν ότι τοποθετήθηκαν υστερότερα στο ναό, σε περίοδο συμπλήρωσης του διακόσμου ή προς αντικατάσταση φθαρμένων παλαιών πινακίων, δηλαδή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πράγματι, το πινάκιο **αρ. 18** από το εργαστήριο του Cerreto Sannita της Καμπανίας τοποθετείται στα τέλη του 18^{ου} ή προς αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η άσπρη πορσελάνινη γαβάθα **αρ. 39** μάλλον αποτελεί προϊόν κάποιου, αταύτιστου προς το παρόν, Ιταλικού εργαστηρίου, ποσοστό 5% και για τα δύο. Στην όψιμη κατά πάσα πιθανότητα παραγωγή των εργαστηρίων του Αγγειόκαστρου (*Çanak Kale*) ανήκουν δεκατρία (13) μονόχρωμα πινάκια με καστανή, σκούρα πράσινη και διαφανή εφυάλωση που χρονολογούνται στον ύστερο 19ο αιώνα (**αρ. 5, 7, 11-15, 21, 31, 33, 35, 37**).

Αγία Κυριακή

Στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής, που σύμφωνα με τις αφιερωματικές της επιγραφές ιδρύθηκε το 1740, βρίσκονται εντοιχισμένα συνολικά είκοσι εννέα (29) πινάκια, **αρ. 41-70**, που ανήκουν όλα στις παραγωγές των εργαστηρίων της Νίκαιας, του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Τα εν λόγω πινάκια βρίσκονται στην ανατολική πλευρά, εκτός από ένα που έχει εντοιχιστεί στη βόρεια και στο σύνολό τους φαίνεται ότι εντοιχίστηκαν την εποχή της ίδρυσης του ναού. Όσα φθάρηκαν ή κατέπεσαν με τον καιρό δεν αντικαταστάθηκαν ποτέ.

Ζωοδόχος Πηγή

Στην εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής, που έχει ιδρυθεί σύμφωνα με αναγεγραμμένο έτος σε λίθινη πλάκα το 1803, έχουν εντοιχιστεί συνολικά δεκατέσσερα (14) πινάκια. Από αυτά τα πινάκια, τρία (3) ανήκουν σε εργαστήρια κεραμικής Iznik του α' μισού του 17^{ου} αιώνα (**αρ. 72, 78, 82**), ποσοστό 21,42% επί του συνόλου του ναού. Έξι (6) πινάκια, ποσοστό 42,8%, προέρχονται από ιταλικά εργαστήρια και συγκεκριμένα πέντε (5) από το εργαστήριο κεραμικής Ferniani της Φαέντσα, **αρ. 75-76, 80-81, 84**, που χρονολογούνται εντός του 18^{ου} αιώνα, όλα στη δυτική πλευρά, και ένα **αρ. 73**, παραγωγής Cerreto Sannita της Καμπανίας του τέλους του 18^{ου} ή των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Επίσης τρία (3) πινάκια **αρ. 74, 77, 83**, ποσοστό 21,42%, παραμένουν αταύτιστα στην δυτική πλευρά, ενώ ίσως τα δύο από αυτά (**αρ. 77 και 83**) προέρχονται από εργαστήρια της Ιταλίας. Τέλος, το πινάκιο **αρ. 79** προέρχεται από την πρώιμη παραγωγή των εργαστηρίων του Τσανάκ Καλέ (*Çanak Kale*) του α' μισού του 18^{ου} αιώνα. Επομένως, όλα τα παραπάνω πινάκια εντοιχίστηκαν στην ανατολική και τη δυτική πλευρά την εποχή της ίδρυσης του ναού, ίσως με τη συμβολή των караβοκύρηδων που χάρισαν τα κεραμικά τους.

Κεφάλαιο 3ο

Κατάλογος των εντοιχισμένων πινακίων

Ναός Αγίου Γεωργίου

Βόρεια πλευρά

1.

Θέση : εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο από ρόδινο πηλό και με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η υποπράσινη εφύαλωση. Στον πυθμένα ανθική σύνθεση με ψηλό μίσχο που άνω απολήγει σε ανοικτό άνθος με μπλε δίσκο και στρογγυλά κόκκινα πέταλα. Εκατέρωθεν μπλε τουλίπες με μακρόστενα φύλλα και μικρό κόκκινο άνθος με αγκαθωτά φύλλα, που εκφύονται από κοινή ρίζα. Στην παρυφή υπάρχει περίγραμμα από όρθια στελέχη με κεφαλίδα στην άκρη. Το χείλος ορίζεται από διπλή μαύρη γραμμή, και ο διάκοσμος περιλαμβάνει πλαγιαστούς μίσχους στη σειρά με λογχοειδή φύλλα στην άκρη, εναλλάξ πράσινα και μπλε, που ακουμπούν το ένα με το άλλο σχηματίζοντας αραιή τρέσα. Παρόμοιος διάκοσμος με πράσινα φύλλα που διαθέτουν κόκκινη κεντρική νεύρωση απαντά σε ψηλό ποτήρι μύρας από το Μουσείο

του Λούβρου και σε πινάκιο από το Ίδρυμα Calouste Gulbekian της Λισαβόνας¹⁰⁰, του 16ου αιώνα. Ωστόσο, όμοια φύλλα και άνθος με γαλάζιο δίσκο και κόκκινα πέταλα, όπως απαντούν και στο πινάκιο μας, συναντώνται και σε εντοιχισμένο πινάκιο στη βόρεια στοά του Μεγάλου Μετεώρου¹⁰¹. Ο διάκοσμος στο χείλος απλοποιεί μάλλον διάκοσμο από μίσχους σε σειρά, που κλίνουν προ τα δεξιά και περιλαμβάνουν ανθάκια και φύλλα εκατέρωθεν, όπως σε ζώνη γύρω στο στόμιο μικρού δοχείου που φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη¹⁰², του 17ου αιώνα.

2.

Θέση: εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό επίχρυσμα πάνω το οποίο έχει απλωθεί ο ζωγραφικός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η υποπράσινη εφυάλωση. Χείλος πλατύ νεύον προς τα έξω. Στον πυθμένα σύνθεση τριών κόκκινων λουλουδιών και πράσινων φύλλων από όρθιο βλαστό, που περικλείεται από στεφάνι μπλε, μαβιών και πράσινων φύλλων. Ψηλότερα κόκκινοι σταυροί που διατάσσονται κυκλικά. Μοτίβα με μυτερές πράσινες απολήξεις κρέμονται από γαλάζια κυματοειδή ταινία κάτω από το χείλος. Στο χείλος εναλλάξ πράσινα και μπλε αντιθετικά τρίγωνα με καμπύλες πλευρές που περικλείουν μισά άνθη με λευκά πέταλα και κόκκινη στιγμή στο κέντρο. Ανάλογη κυκλική διάταξη μαύρων μικρών σταυρών με κόκκινη στιγμή στο κέντρο απαντούν και νωρίτερα, όπως σε πινάκιο από το Μουσείο των Σεβρών¹⁰³, του 16ου αιώνα. Παρόμοια αντιθετικά τρίγωνα στο χείλος απαντούν στα πινάκια **αρ. 42, 46-47** και **80**, καθώς και σε πινάκια των Μουσείων των Σεβρών¹⁰⁴, της Αναγέννησης στην Έcouen¹⁰⁵, του Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού στην Αθήνα¹⁰⁶,

¹⁰⁰ Denny 2004 (2010), 170-171 εικ. δεξιά.

¹⁰¹ Ballian 2023, 39-40, εικ. 31, με χρονολόγηση μετά το 1630.

¹⁰² *Πηλός και χρώμα* 2007, 150 αρ. 108 (Μ. Μωραΐτου).

¹⁰³ Denny 2004 (2010), 118 άνω.

¹⁰⁴ Denny 2004 (2010), 192-193.

¹⁰⁵ Denny 2004 (2010), 232-233.

¹⁰⁶ *Πηλός και χρώμα* 2007, 143 αρ. 101 (Β. Πολυζώη, Στ. Μιχαλοπούλου).

και σε εντοιχισμένα πινάκια στη βόρεια στοά του καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου¹⁰⁷ και στο καθολικό της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα¹⁰⁸, όλα του α' μισού του 17ου αιώνα.

3.

Θέση: εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο από κόκκινο πηλό με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η υποκίτρινη εφυάλωση. Στο κέντρο του πυθμένα δεν σώζεται τμήμα τη διακόσμησης. Ερυθρές και μελανές κουκκίδες ακανόνιστες και «νερά» μαρμάρου από κόκκινο χρώμα σε όλη την εσωτερική επιφάνεια του πινακίου. Ο διάκοσμος παρουσιάζει αρκετά κοινά με πινάκια από τη Θήβα με ανάλογο διάκοσμο του 17ου-18ου αιώνα¹⁰⁹, γεγονός που συνδέει το πινάκιο μας με τον τύπο Ε των μεταβυζαντινών κεραμικών με μαρμαροειδή διάκοσμο που διακρίθηκε πρόσφατα¹¹⁰.

¹⁰⁷ Ballian 2023, 40 εικ. 32.

¹⁰⁸ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 72, εικ. 119-120.

¹⁰⁹ Πηλός και χρώμα 2007, 120-121 αρ. 78-79 (Χ. Κοιλάκου, Ρ. Πούλη).

¹¹⁰ Kontogiannis 2015, 177, εικ. 7.

4.

Θέση: Εντοιχισμένο στην βόρεια πρόσοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με επίπεδο πυθμένα, λοξό σώμα και οριζόντιο χείλος. Πηλός ρόδινος με υπόλευκο επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διάφανη εφυάλωση. Ο γραπτός διάκοσμος έχει γίνει με βαθυγάλανο χρώμα. Στο κέντρο του πινακίου σχηματίζεται τετράλοβο με τονισμένο περίγραμμα από τις γωνίες και από την παρυφή του οποίου εκφύονται φύλλα με δικτυωτό διάκοσμο και μικρά συμπαγή φυλλάρια. Στο μέσον ρόμβος με καμπύλες πλευρές που περικλείει άνθος από πέντε στιγμές και άλλη μια στο κέντρο. Στους λοβούς φύλλα μικρά και μεγάλα και μικροί μίσχοι που δημιουργούν σύνθετα φυτικά μοτίβα («σκωληκοειδείς αποφύσεις»). Στο χείλος μεταξύ παράλληλων γραμμών τέσσερα τυπικά καφασωτά πλέγματα, ανά διαστήματα. Στα πινάκια της πρώτης φάσης της Τσανακαλιώτικης παραγωγής, κατά το α' μισό του 18ου αιώνα, δεν μας είναι γνωστά άλλα πινάκια με ίδιο τετράλοβο πλαίσιο στον πυθμένα, Ωστόσο η απόδοση, το ύφος και το βαθυγάλαζο χρώμα του είναι απολύτως όμοια με πολύλοβα, τρίλοβα, πεντάλοβα και εξάλοβα πλαίσια που περικλείουν κύκλους, τρίγωνα και εξάγωνα με καμπύλες πλευρές, που σήμερα φυλάσσονται στο Μουσείο Μπενάκη, το Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, του Μουσείου Φαλτάιτς Σκύρου και το Λαογραφικό Μουσείο Ρόδου¹¹¹. Επίσης, τα πινάκια αυτά φέρουν όμοιο καφασωτό πλέγμα στο χείλος, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων¹¹².

¹¹¹ Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 221-225 αρ. Α1-Α15.

¹¹² Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 225 αρ. Α12 και Α15.

5.

Θέση: εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του Αγίου Γεωργίου.

Περιγραφή: Πιάτο ελαφρώς βαθύ, ο πηλός κόκκινος. Όλη η επιφάνεια εσωτερικά καλύπτεται με πράσινη εφυάλωση. Στο κέντρο υπάρχουν ίχνη τριποδίσκων. Στο μέσον περίπου του πιάτου έχει δημιουργηθεί κάθετη ρωγμή μάλλον από απότομη συστολή-διαστολή. Προέρχεται πιθανόν, όπως και τα υπόλοιπα μονόχρωμα **αρ. 7, 11-15, 21, 31, 33, 35** και **37**, από εργαστήρια του Τσανάκ Καλέ (*Çanak Kale*) του όψιμου 19^{ου} αι. και συγκεκριμένα μοιάζουν αρκετά με αυτά που υπάρχουν στην συλλογή του Ντίνου Κόγια στην Αθήνα¹¹³.

¹¹³ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 348 (αρ. B94α, B92).

6.

Θέση: Εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με σχεδόν επίπεδο πυθμένα, κοίλο σώμα και οριζόντιο χείλος. Πηλός ρόδινος με υπόλευκο επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος που καλύπτεται από παχιά διαφανή εφυάλωση. Ο γραπτός διάκοσμος έχει γίνει με κοκκινοκάστανο, κίτρινο και πράσινο-γαλάζιο χρώμα. Στο κέντρο του πινακίου σχηματίζεται ρόδακας με γαλάζια πέταλα και κόκκινες κουκίδες στο κέντρο και την περιφέρεια. Ο ρόδακας περικλείεται από δεκαεξάφυλλο άνθος που αποτελείται από κόκκινα πέταλα με καστανό περίγραμμα σε κίτρινο βάθος. Τριγύρω απλώνονται δεκαέξι κόκκινοι δίσκοι, που αποδίδουν άνθη ή μικρούς καρπούς, με πράσινα εκατέρωθεν φυλλάρια σε σειρά. Από το κέντρο ακτινωτά απλώνονται προς το χείλος δώδεκα κλαδάκια, εναλλάξ καστανά και πράσινα που απολήγουν σε άνθη. Το πινάκιο θα μπορούσε να προέρχεται από εργαστήριο της Κιουτάχειας, όπως μαρτυρεί το κίτρινο χρώμα που απλώνεται γύρω από το κέντρο,

7.

Θέση: Εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πιάτο ρηχό, που καλύπτεται σε όλη την επιφάνεια με ένα κόκκινο επίχρυσμα. Ο πηλός δεν διαφαίνεται. Στο κέντρο αχνοφαίνονται ίχνη τριποδίσκου, πάνω στον οποίο τοποθετήθηκε το κεραμικό κατά την όπτηση. Επιπλέον, το κεραμικό διαθέτει και εφυάλωση. Σε κάποια σημεία πάνω στο κεραμικό έχει καλυφθεί με ασβέστη, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για τον τοίχο. Προέρχεται μάλλον από εργαστήρια του Τσανάκ Καλέ (*Çanak Kale*) και εντάσσονται στην παραγωγή των μονόχρωμων εφυαλωμένων κεραμικών.

8.

Θέση: εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Ρηχό πινάκιο από κόκκινο πηλό με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Στο κέντρο του πινακίου έχει απολεπιστεί και εκπέσει μέρος του διακόσμου. Στο κέντρο επτά μικρά άνθη, από τα οποία ένα τοποθετείται στο μέσο και τα υπόλοιπα έξι τριγύρω· τα άνθη έχουν πέντε κόκκινα πέταλα στη στεφάνη και μπλε στιγμή ως δίσκο. Ανάμεσά τους μπουμπούκια και φύλλα με μπλε χρώμα. Στο χέιλος μεταξύ δύο παράλληλων γραμμών δεκατρία όμοια άνθη μεταξύ μπλε φύλλων σε δυάδες εναλλάξ. Ο διάκοσμος με μπλε χρώμα και το ελάχιστο κόκκινο πάνω σε υπόλευκο κάμπο κατατάσσει το πινάκιο στην πρώιμη φάση της κεραμικής των εργαστηρίων του Τσανάκ Καλέ (*Çanak Kale*). Αρκετές αναλογίες παρουσιάζει ο διάκοσμος του πυθμένα με τον αντίστοιχο σε πινάκιο από το Μουσείο Φαλταίτς στη Σκύρο¹¹⁴, ενώ ανθάκια με κόκκινα πέταλα μεταξύ φύλλων στο χέιλος, με άλλη όμως απόδοση, απαντούν και σε αυτό, αλλά και σε πινάκια του Κέντρου Μελέτης Νεότερης Κεραμικής στην Αθήνα¹¹⁵ και του Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού στην Αθήνα¹¹⁶, που έχουν χρονολογηθεί και τα δύο γύρω στο α' μισό του 18ου αιώνα.

¹¹⁴ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 235 αρ. Α41.

¹¹⁵ Τσανάκκαλε 2006, 79 (πρβλ. και το διάκοσμο στο εξωτερικό κούπας στο ίδιο, 99).

¹¹⁶ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 234 αρ. Α38.

9.

Θέση: Βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με επίπεδο πυθμένα, λοξό σώμα και οριζόντιο χείλος. Πηλός ρόδινος με υπόλευκο επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διάφανη εφυάλωση. Ο γραπτός διάκοσμος έχει γίνει με βαθυγάλανο χρώμα. Στο κέντρο του πινακίου σχηματίζεται πεντάλοβο με τονισμένο περίγραμμα που περικλείει αστεροειδές, στο μέσο και μεταξύ των γωνιών του οποίου φύλλα και μικρά φυλλάκια με μίσχους που σχηματίζουν σύνθετα φυτικά θέματα («σκωληκοειδείς αποφύσεις»). Από την παρυφή του πεντάλοβου εκφύονται μικρά συμπαγή φυλλάκια. Στο χείλος μεταξύ παράλληλων γραμμών υπάρχουν τρία καφασωτά πλέγματα ανά διαστήματα. Τμήματα του χείλους έχουν καλυφθεί με στρώματα ασβέστη. Ο βαθυγάλανος γραπτός διάκοσμος πάνω στο υπόλευκο βάθος εντάσσει το πινάκιο στην πρώτη φάση της Τσανακαλιώτικης κεραμικής, ίσως στο α' μισό του 18ου αιώνα. Όμοιο διάκοσμο με εξάλοβο πλαίσιο που περικλείει εξάλφα (το αστέρι του Δαβίδ) διαθέτει πινάκιο του Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού¹¹⁷.

¹¹⁷ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 198 εικ. 370 και 2000, 223 αρ. Α3.

10.

Θέση: εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Ρηχό πινάκιο με επίπεδο πυθμένα, αυλάκωση στη μετάβαση από τον πυθμένα στο χείλος. Πάνω σε λευκό επίχρισμα απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η έντονα πορτοκαλόχρωμη εφυάλωση. Τμήμα του άνω τμήματος του χείλους έχει καλυφθεί από στρώμα ασβέστη. Στον πυθμένα έχουν τοποθετηθεί ακανόνιστα επτά μικρά άνθη με οκτώ μπλε πέταλα, ενώ στο χείλος της γαβάθας δύο σειρές με όμοια ανθάκια. Προέρχεται μάλλον από εργαστήρια του Τσανάκ Καλέ του α' μισού του 18ου αιώνα, λόγω της μορφής των λουλουδιών, που είναι τυπικά για τα εργαστήρια αυτά. Παρόμοια ανθάκια με μπλε πέταλα απαντούν, μαζί με άνθη κε κόκκινα πέταλα, σε πινάκιο από την συλλογή Ανδρέα Κρόκου στην Αθήνα¹¹⁸, το οποίο έχει τοποθετηθεί γύρω στο 1700.

¹¹⁸ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 235 αρ. Α40.

11.

Θέση: Εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πιάτο/βαθύ και στιλπνό. Καφέ πηλός. Όλο το κεραμικό έχει καλυφθεί με μαύρο η σκούρο πράσινο επίχρυσμα. Στο κέντρο του πιάτου, διακρίνονται τρία σημάδια που έχουν αφήσει οι τριποδίσκοι. Σύμφωνα με το χρώμα του επιχρίσματος και τα κεραμικά πιθανόν το κεραμικό πρόκειται για κεραμική παραγωγή από το Τσανάκ Καλέ του όψιμου 19^{ου} αι. Παρόμοια κεραμικά τέτοιας περιόδου εντοπίζονται στην συλλογή Κωνσταντίνου Κόγια στην Αθήνα και χρονολογούνται την ίδια περίοδο (αρ. αντικ. B94)¹¹⁹.

¹¹⁹ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 348 (αρ. B94α, B92).

12.

Θέση: Εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πιάτο βαθύ και στιλπνό με καφέ πηλό. Όλο το πιάτο είναι καλυμμένο με πράσινο επίχρισμα και παχιά εφυάλωση. Στο κέντρο του πιάτου υπάρχουν τρία σημάδια από ίχνη τριποδίσκων. Προέρχεται και αυτό από την κεραμική παραγωγή οθωμανικών εργαστηρίων¹²⁰, μάλλον του Τσανάκ Καλέ. Παρόμοιο πιάτο είναι και του **αρ. 11**.

¹²⁰ Francois, Ersoy, 2011, 377.

13.

Θέση: Εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πιάτο βαθύ, με κοκκινωπό πηλό που διακρίνεται από τα στίγματα που άφησαν οι τριποδίσκοι. Όλη η επιφάνεια είναι καλυμμένη με λευκό επίχρισμα και υποκίτρινη εφυάλωση. Πλατύ χείλος. Το πιάτο έχει το σχήμα των κεραμικών από το Τσανάκ Καλέ του όψιμου 19^{ου} αι. Παρόμοια πιάτα εντοπίζονται όπως προαναφέρθηκε στην συλλογή του Ντίνου Κόγια¹²¹ στην Αθήνα.

¹²¹ Κορρέ-Ζωγράφου Κ. 2000, 348 (B94α, B92).

14.

Θέση: Εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου.

Περιγραφή: Πιάτο βαθύ με μεγάλα τοιχώματα, πλατύ χείλος και παχιά εφυάλωση. Ο πηλός δεν διακρίνεται καθώς, όλη η επιφάνεια καλύπτεται με ένα πράσινο επίχρισμα. Θεωρώ ότι και αυτό προέρχεται από εργαστήρια του Τσανάκ Καλέ όπως αυτά των εικόνων των αγγείων με **αρ. 11-13**.

15.

Θέση: εντοιχισμένο στην βόρεια πρόσοψη του Αγίου Γεωργίου.

Περιγραφή: Βαθύ πιάτο με ψηλά τοιχώματα και πλατύ χείλος. Η εφυάλωση είναι σκούρα πράσινη υαλώδης. Στο κέντρο διακρίνονται ίχνη τριποδίσκων. Μάλλον πρόκειται για πινάκιο παραγωγής του Τσανάκ Καλέ του όψιμου 19^{ου} αι. Θεωρώ, ότι και αυτό το πινάκιο μοιάζει με αυτά που υπάρχουν στην συλλογή του Ντίνου Κόγια¹²² στην Αθήνα.

¹²² Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 348 (B94α, B92).

16.

Θέση: Βόρεια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς

Περιγραφή: Πιάτο ρηχό με επίπεδο πυθμένα και έξω νεύον χείλος. Πηλός κόκκινος, επίχρυσμα λευκό, γραπτός διάκοσμος με μπλε και κόκκινο κεραμιδί, διαφανής εφυάλωση. Στο κέντρο τοποθετείται σταυρόσχημος ρόδακας από τέσσερα μπλε κλαδιά με πέντε φύλλα και στα διάκενα μεταξύ τους πέντε ρόδακες με βαθυγάλανο δίσκο και κόκκινες τελείες για πέταλα. Στο χείλος εναλλάξ όρθια κλαδιά με πέντε φύλλα και ρόδακες με βαθυγάλανο δίσκο και δώδεκα κόκκινες στιγμές για πέταλα. Είναι προϊόν της παραγωγής των Τσανακαλιώτικων εργαστηρίων του α' μισού του 18ου αιώνα, όπως δείχνουν πινάκια με ανάλογο διάκοσμο στο Μουσείο Φαλτάιτς της Σκύρου¹²³ και στο Κέντρο Μελέτης Νεότερης Κεραμικής της Αθήνας¹²⁴, με φυλλοφόρους βλαστούς στο κέντρο, σε σχήμα ρόδακα ή δέντρου, αντί για σταυροειδώς διατεταγμένα κλαδιά. Ο διάκοσμος αυτός αντιγράφει παλαιότερα πρότυπα από την Τοσκάνη του 16ου αιώνα, όπως μας διασώζει πινάκιο εντοιχισμένο στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στα Καμίνια της Ύδρας, που έχει τοποθετηθεί χρονικά στη β' δεκαετία του 16ου αιώνα¹²⁵.

¹²³ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 235 αρ. Α41.

¹²⁴ Τσανάκκαλε 2006, 79.

¹²⁵ Νικολακόπουλος 1989, 70 εικ. 15. Επίσης, πληροφορίες για τα πινάκια του ναού αυτού παρέχονται σε άρθρο στα Βυζαντινά Σύμμεικτα 2024 (34), 249-50.

Δυτική πλευρά

17.

Θέση: εντοιχισμένο στην δυτική πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου, δίπλα στο δυτικό παράθυρο.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό πηλό, λευκό επίχρυσμα πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Τμήμα του καλύπτεται από επάλληλα στρώματα ασβέστη. Στο κέντρο του πυθμένα κύκλος που περιέχει πράσινο αγκαθωτό μοτίβο. Από τον κύκλο ξεκινούν οκτώ φλογόσχημα λευκά φυλλάκια με λεπτές κόκκινες-μαβιές άκρες. Στη μετάβαση από τον πυθμένα στο σώμα διπλή μαύρη γραμμή. Στο σώμα δύο διακοσμητικές γιρλάντες από τρία πολύχρωμα άνθη: κόκκινο τριαντάφυλλο με πράσινο ύπερο, άνθος με φολιδωτό διάκοσμο πράσινο και μαβί και φύλλα μαβιά εκατέρωθεν, κόκκινο-μαβί μικρότερο άνθος. Κύκλος με φλογόσχημα φύλλα απαντά και σε πυθμένα πινακίου από τη Ρόδο¹²⁶, ενώ τρίγωνα που ορθώνονται από κύκλο απαντούν πολύ συχνά σε φλιτζανάκια του καφέ, ιδίως όσα ξεκινούν από τον πυθμένα, εσωτερικά ή εξωτερικά, όπως της συλλογής Καλφαγιάν¹²⁷ και της συλλογής Suna και İnan Kıraç¹²⁸. Ανάλογα πινάκια με μέταλλο στο κέντρο και διάκοσμο από δυο ή τρεις γιρλάντες στο σώμα φυλάσσονται στη συλλογή Kıraç¹²⁹ της Κωνσταντινούπολης και χρονολογούνται στο β' μισό του 18ου αιώνα.

¹²⁶ Πηλός και χρώμα 2007, 162 αρ. 120 (Π. Λύκου).

¹²⁷ Όψεις Αρμενικής τέχνης 2010, 197 αρ. 152.

¹²⁸ Akalın, Bilgi 1997, 38-41 αρ. 16-20.

¹²⁹ Akalın, Bilgi 1997, 92-98 αρ. 93-107.

18.

Θέση: εντοιχισμένο στην δυτική πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου, δίπλα στο δυτικό παράθυρο

Περιγραφή: Πινάκιο βαθύ με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Στην εξοχή μας μεταφέρει ο διάκοσμος: πάνω από καστανοκίτρινο χωράφι δέντρα και θάμνοι στο βάθος και στις άκρες ψηλόκορμα δέντρα με φυλλωσιές μπλε. Στο κέντρο πετούν δύο πτηνά με μπλε, κίτρινο, καστανό και πορτοκαλί φτέρωμα. Το πινάκιο παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το πινάκιο **αρ. 71**. Τα κεραμικά αυτά προέρχονται από ιταλικά εργαστήρια του τέλους του 18ου και του πρώιμου 19ου αιώνα, από το Cerreto Sannita της Καμπανίας.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7b.

19.

Θέση: Εντοιχισμένο αριστερά στο κεντρικό παράθυρο της δυτικής πλευράς του ναού του Αγίου Γεωργίου

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με πηλό και επίχρυσμα λευκό, πάνω στο οποίο απλώνεται ο διακριτικός γαλάζιος διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Στο κάτω τμήμα του κέντρου έχει θραυστεί και δεν σώζεται σε καλή κατάσταση διατήρησης. Στο κέντρο του πυθμένα μικρή ανθική σύνθεση με τρία ρόδα και φυλλοφόρους μίσχους που εκφύονται από κοινή ρίζα. Στο χείλος λεπτό θέμα με τρίγωνα και όρθια μικρά βλαστάρια. Πιθανόν πρόκειται για προϊόν των κεραμικών εργαστηρίων της Λιγουρίας στην Ιταλία, του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα, όπως φαίνεται από τις ομοιότητες που παρουσιάζει το πινάκιό μας με πινάκια εντοιχισμένα στο ναό της Αγίας Παρασκευής στην Κερατέα Αττικής¹³⁰.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7b.

¹³⁰ Αβραμίδου, Γιαγκάκη, Καραμπερίδη, Πέτρου, Πούλη 2024, 179-180 εικ. 39-42.

20.

Θέση: Δυτική πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο από λευκό πηλό και με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Στο κέντρο του πυθμένα κύκλος περιέχει άνθος σε πράσινο χρώμα και γύρω από τον κύκλο τρεις γιρλάντες με φυτικό διάκοσμο από άνθη με ώχρα και φύλλα πράσινα και κόκκινα-μαβιά. Στο σώμα τρεις συμμετρικές φυτικές συνθέσεις με βλαστό από όπου εκφύεται κόκκινο-μαβί άνθος και εκατέρωθεν ημιανθέμια με φύλλα μαβιά και ανθάρια με ώχρα στις άκρες. Ανάμεσα στα τρία μοτίβα φύλλα saz που συνδέονται με μικρότερα φυλλάκια και άνθη. Μέρος του σώματος και του χείλους καλύπτεται από επάλληλα στρώματα ασβέστη. Ανάλογοι διάκοσμοι με γιρλάντες γύρω από κύκλο στον πυθμένα και τρεις φυτικές συνθέσεις και μεταξύ τους φύλλα saz ή άλλα χυμώδη ανθέμια απαντούν στη συλλογή Ντίνου Νοταρά στην Αθήνα¹³¹ και στη συλλογή Κίρας της Κωνσταντινούπολης¹³², του 18ου αιώνα. Όμοιες συνθέσεις με κόκκινα άνθη και εκατέρωθεν ημιανθέμια, καθώς και ανάλογες μεταξύ τους γιρλάντες απαντούν σε πινάκια της συλλογής Καλφαγιάν¹³³ και της συλλογής Κίρας¹³⁴ που εντάσσονται στην κεραμική της Κιουτάχειας.

¹³¹ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 65, εικ. 107.

¹³² Akalın, Bilgi 1997, 92-98 αρ. 93-107.

¹³³ Όψεις Αρμενικής τέχνης 2010, 204-206 αρ. 162-164.

¹³⁴ Akalın, Bilgi 1997, 69-70 αρ. 53-54, 72 αρ. 57 και 59, 74 αρ. 63.

21.

Θέση : εντοιχισμένο στην δυτική πλευρά πάνω από παράθυρο. Ναός Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς

Περιγραφή: Πηλός κιτρινωπός, σκούρο πράσινο επίχρισμα και παχιά εφυάλωση. Το κεραμικό εντάσσεται στην κεραμική παραγωγή των μονόχρωμων πινακίων που προέρχονται από εργαστήρια του Τσανάκ Καλέ του όψιμου 19^{ου} αι., σύμφωνα με αυτά που εντοπίζονται στην συλλογή του Κ. Κόγια στην Αθήνα¹³⁵. Ίδιο πινάκιο με αυτό των εικόνων, **αρ.11, 12**

¹³⁵ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 348 (B94α, B92).

22.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά, εκατέρωθεν του παραθύρου. Ναός Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό πηλό, λευκό επίχρυσμα πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Τμήμα του σώματος και του χείλους φαίνεται ότι δεν σώζονται. Στο κέντρο του πυθμένα άνθος με δώδεκα πέταλα από βαθυγάλανο χρώμα μέσα σε κύκλο και τριγύρω του τρεις ημιρόδακες από τους οποίους προβάλλουν μίσχοι με μεγάλα φύλλα που κλίνουν προς τα δεξιά. Διπλή γραμμή μεταξύ πυθμένα και σώματος. Εκεί δύο γιρλάντες από φύλλα και άνθη ροκάλι, όλα με βαθυγάλανο χρώμα εκτός από λίγες πινελιές κίτρινου χρώματος σε παρυφές και κεντρικά ωοειδή μοτίβα. Η σύνθεση με τον κεντρικό ρόδακα που περιβάλλεται από ημιρόδακες και γιρλάντες σχεδόν συμμετρικές απαντά συχνά στα πινάκια των εργαστηρίων της Κιουτάχειας, ειδικά στον πρώιμο 18ο αιώνα, όπου τα σχέδια είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου ζωγραφισμένα με βαθυγάλανο χρώμα, ως επίδραση από κινεζικές ή ιαπωνικές πορσελάνες¹³⁶.

¹³⁶ Πρβλ. ενδεικτικά Akalin, Bilgi 1997, 49-53 αρ. 22-A – 23. *Όψεις Αρμενικής τέχνης* 2010, 176-181 αρ. 126-128, 130-133 και 185 αρ. 138-139.

Νότια Πλευρά

23.

Θέση: εντοιχισμένο στην νότια πλευρά, άνωθεν του παραθύρου. Ναός Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με επίπεδο πυθμένα, λοξό σώμα και οριζόντιο χείλος, που έχει καλυφθεί με στρώματα ασβέστη. Πηλός ρόδινος με υπόλευκο επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διάφανη εφυάλωση. Ο γραπτός διάκοσμος έχει γίνει με βαθυγάλανο χρώμα. Στο κέντρο του πινακίου σχηματίζεται τρίλοβο με τονισμένο περίγραμμα που περικλείει φύλλα και μικρά φυλλάρια με μίσχους, τα οποία σχηματίζουν σύνθετα φυτικά θέματα («σκληροκοιδείς αποφύσεις»). Από την παρυφή του τριλόβου εκφύονται μικρά συμπαγή φυλλάρια. Στην κάτω πλευρά δύο καμπύλες συγκλίνουσες γραμμές αποδίδουν μάλλον το περίγραμμα κορμού δέντρου, κάτω από το οποίο τοποθετείται σταγόνα. Ο μπλε διάκοσμος σε υπόλευκο επίχρυσμα εντάσσει το πινάκιο στη πρώτη φάση της παραγωγής των Τσανακαλιώτικων εργαστηρίων, ίσως στο α' μισό του 18ου αιώνα. Ανάλογος διάκοσμος τρίλοβων πλαισίων με κορμούς δέντρων στο κάτω μέρος, όχι ίδιους όμως, απαντούν στο Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού¹³⁷.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 29 εικ. 7c.

¹³⁷ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 224 αρ. Α4 και 231 αρ. Α22. Πηλός και χρώμα 2007, 168 αρ. 126 (Β. Πολυζώη, Σ. Μιχαλοπούλου).

24.

Θέση: εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς

Περιγραφή: Βαθιά κούπα με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και η διαφανής εφυάλωση. Πάνω σε πορτοκαλόχρωμο κάμπο προβάλλεται έφιππος που κατευθύνεται προς τα δεξιά. Το άλογο προχωρεί σε πράσινο έδαφος. Ο άνδρας κρατεί ξίφος και μοιάζει με το χέρι που δεν φαίνεται ότι έχει τα γκέμια. Φορεί δυτική ενδυμασία από την οποία ξεχωρίζουν το λευκό πουκάμισο, ο πορτοκαλής δερμάτινος χιτώνας, ο μεταλλικός ίσως θώρακας οι αλυσιδωτές επιμηρίδες και οι κίτρινες κάλτσες. Το άλογο είναι λευκό με σέλα και σαγή μελανά, πλούσια χαίτη και όρθια ουρά. Το εντοιχισμένο αυτό πιάτο διαθέτει ποικιλία χρωμάτων, όπως κίτρινο στον κάμπο, πορτοκαλί στα χέρια του πολεμιστή και στην ράχη και το κεφάλι του αλόγου, όπως και στα περιγράμματα των άκρων. Τα τέσσερα βότσαλα στην κάτω ζώνη έχουν αποδοθεί με πορτοκαλί και μπλε. Το συγκεκριμένο πινάκιο θα μπορούσε να έχει θεωρηθεί ότι αποδίδει το στρατιωτικό άγιο Γεώργιο, γεγονός που ταιριάζει, καθώς βρίσκεται εντοιχισμένο στον ομώνυμο ναό. Αποτελεί πιάτο επίδειξης, προϊόν των ιταλικών εργαστηρίων του Montelupo, με τη γνωστή μεγάλη παραγωγή maiolica, και χρονολογείται στο α' μισό του 17ου αιώνα¹³⁸. Αρκετές είναι οι ομοιότητες που παρουσιάζει ο έφιππός μας με άλλους καβαλάρηδες σε πινάκια από το Montelupo των μέσων του 17ου αιώνα¹³⁹.

Δημοσίευση: Korré-Zωγράφου 1995, 192 και σημ. 17. Delivorrias 2005, 163 αρ. 78 (K. Korre-Zographou). Korre-Zographou 2012, 29 εικ. 7c. Blake 2021, 147.

¹³⁸ Πρβλ. Πηλός και χρώμα 2007, 122 αρ.80 (Κ. Συνοδινού).

¹³⁹ Πρβλ. Ravanelli Guidotti 2019, 211 εικ. 120-122 και οίκος δημοπρασιών Pandolfini, *Montelupo: Maioliche Rinascimentali*, Firenze, 11-19 aprile 2023, αρ. 39. Επίσης, για κεραμική Montelupo βλ. Berti, F. 2008.

25.

Θέση: εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς

Περιγραφή: Γαβάθα, κόκκινος πηλός με υπόλευκο επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Η διακόσμηση αποτελείται από ένα άνθος που μοιάζει με φουντωτό, με μπλε φύλλα, δέντρο τριγωνικού σχήματος, που περιέχει εννιά στικτούς ρόδακες, με οκτώ πέταλα χρώματος πορτοκαλοκόκκινου. Το χείλος του πιάτου δεν διακρίνεται, αλλά σύμφωνα με ανάλογα παραδείγματα από τα εργαστήρια του Τσανάκ Καλέ του α' μισού του 18ου αιώνα θα μπορούσε να φέρει καφασωτό πλέγμα. Παρόμοιο κεραμικό φυλάσσεται στο Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού¹⁴⁰.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 29 εικ. 7c.

¹⁴⁰ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 231, αρ. Α23.

26.

Θέση: εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο από κόκκινο πηλό με λευκό επίχρισμα, στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και η διαφανής εφυάλωση. Σώμα με καμπύλα τοιχώματα και χείλος έξω νεύον. Ο διάκοσμος έχει φιλοτεχνηθεί με μπλε χρώμα και με ελάχιστο κόκκινο, αλλά δεν σώζεται σε καλή κατάσταση διατήρησης, διότι δυστυχώς έχει απολεπιστεί σε ικανό βαθμό. Στο κέντρο σχηματίζεται σταυρόσχημη σύνθεση με φύλλα και μπουμπούκια, που ξεκινά από ιδιαίτερη βάση με τονισμένο περίγραμμα. Στο χείλος σχηματίζεται σχέδιο με αντιθετικά ημικύκλια που εφάπτονται στην κορυφή και δένονται με κρίκο. Στην κάτω σειρά των ημικυκλίων τρεις ως πέντε όρθιες γραμμές γεμίζουν το χώρο, ενώ τα άνω ημικύκλια περιέχουν ίσως μονή στιγμή στο κέντρο, σε επαφή με το άκρο του χείλους. Στα διάχωρα μεταξύ των ημικυκλίων άνθη από πέντε κόκκινες σταγόνες ως πέταλα γύρω από μπλε στιγμή ή τέσσερις σταγόνες διατεταγμένες σταυροειδώς γύρω από όμοια μπλε στιγμή. Το συγκεκριμένο πινάκιο θα μπορούσε να προέρχεται από την Αθήνα, όπου σε χρονολογημένα στρώματα του α' τετάρτου του 17ου αιώνα βρέθηκαν αγγεία, τριφυλλόστομοι μαστραπάδες και κούπες, που φέρουν διάκοσμο από ανθικά διακοσμητικά, σταυρόσχημα – ρομβοειδή, πλέγματα, σειρές παράλληλων ή/και σπειροειδών γραμμών, καθώς και ζώα (πτηνά, ψάρια, τετράποδα) με μπλε χρώμα με κηλίδες κόκκινου και πράσινου χρώματος¹⁴¹. Ωστόσο, από τα Αθηναϊκά κεραμικά απουσιάζουν τα συμπαγή μακρόστενα λογχοειδή φύλλα και ο λεπτοί μίσχοι ανάμεσά τους, που τα συνδέουν σε ευρύτερες συνθέσεις, ενώ απουσιάζουν και τα άνθη και οι σταυροί που σχηματίζονται από κόκκινες σταγόνες. Επομένως, το πινάκιο μας με τον ιδιότυπο διάκοσμο θα μπορούσε να ενταχθεί στην πρώιμη φάση της παραγωγής των Τσανακαλιώτικων εργαστηρίων, με την οποία φαίνεται ότι συνδέεται περισσότερο, χάρη στα λογχοειδή φύλλα και το σχέδιο του χείλους που απαντά παρεμφερές στο χείλος του πινακίου **αρ. 36** και στον πυθμένα

¹⁴¹ Τα αγγεία που προέρχονται από τις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς φυλάσσονται στη Στοά του Αττάλου, ενώ όσα προέρχονται από άλλες ανασκαφές της Αθήνας στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Βλ. Franz 1942. Πηλός και χρώμα 2007, 60-73 αρ. 25-35 (Ν. Σαραγά, Μ. Μπορμπουδάκη).

πινακίου που φυλάσσεται στο Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού¹⁴², του α' μισού του 18ου αιώνα.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 29 εικ. 7c.

27.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς

Περιγραφή: Πιάτο βαθύ από κόκκινο πηλό και με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Στο μέσο δεσπόζει μια ανθική σύνθεση με άνθη και φύλλα, ενώ πάνω στο χείλος μπλε βούλες που σχηματίζουν μικρά τρίγωνα σε τριάδες. Πιθανόν προέρχεται από εργαστήρια της Λιγουρίας στην Ιταλία, του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα. Παρόμοια πιάτα έχουν εντοιχιστεί στο ναό της Αγίας Παρασκευής στην Κερατέα Αττικής¹⁴³.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 29 εικ. 7c.

¹⁴² Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 234 αρ. Α38.

¹⁴³ Αβραμίδου, Γιαγκάκη, Καραμπερίδη, Πέτρου, Πούλη 2024, 179-180, εικ. 39-42. Πρβλ. και Beltrán De Heredia Bercero, Miro I Alaix 2010, 49-50 πίν. 44, 3 -5, 7.

28.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής-υποπράσινη εφυάλωση. Στο μέσον υψώνεται ίουλος υακίνθου με μπλε άνθη και τριγύρω μπλε τουλίπες με κόκκινες στιγμές καθ' ύψος, κόκκινα άνθη από αγιόκλημα, ένα μικρό κλειστό γαρίφαλο και μπλε κρινοειδή. Τα φύλλα βάφονται ανοιχτοπράσινα, ενώ οι μίσχοι και τα περιγράμματα αποδίδονται με μαύρο. Το χείλος του πινακίου είτε έχει θραυστεί είτε καλύπτεται από τον σοβά. Ο διάκοσμος του πινακίου είναι ανάλογος με πινάκιο εντοιχισμένο στη μονή Ζερμπίτσας¹⁴⁴, που έχει τοποθετηθεί στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 29 εικ. 7c.

¹⁴⁴ Ballian 2023, 71, εικ. 78.

29.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

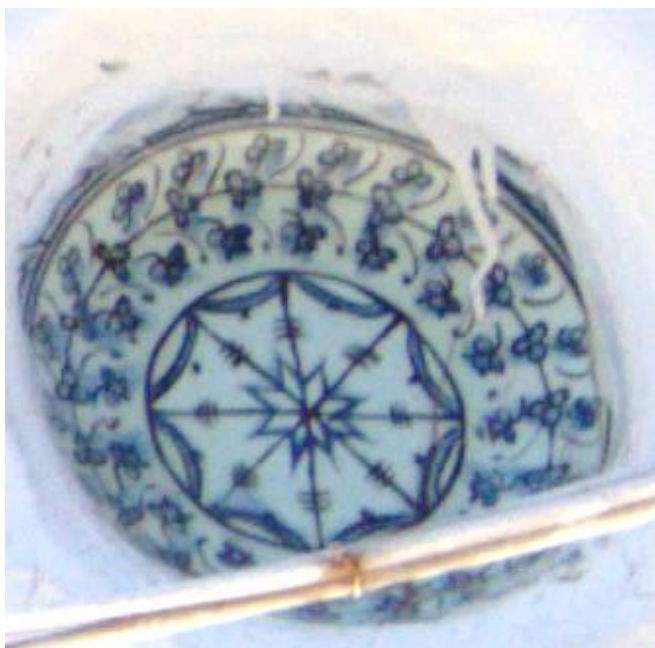
Περιγραφή: Βαθιά κούπα με λευκό επίχρυσμα, Ο διάκοσμος αποτελείται από κυκλικό μετάλλιο στον πυθμένα και ωοειδή μετάρλια με πράσινη παρυφή τριγύρω, με αποτέλεσμα να διαγράφεται το περίγραμμα του άστρου του Δαβίδ με καμπύλες πλευρές. Τα μετάρλια φέρουν στο εσωτερικό τους σπειροειδή μοτίβα μέσα σε ακανόνιστους κύκλους, τα οποία είναι γνωστά και ως «πέτρες και βράχια»¹⁴⁵. Ίδιο πινάκιο έχει εντοιχιστεί στην ανατολική πλευρά του ναού της Αγίας Κυριακής (αρ. 41). Προέρχεται από εργαστήρια κεραμικής Ίζνικ, καθώς το μοτίβο των βότσαλων απαντά πολύ συχνά στο χείλος πινάκων Ίζνικ του β' μισού του 16ου και των αρχών του 17ου αιώνα, όπως σε πινάκια του Εθνικού Μουσείου της Αναγέννησης στην Έcouen και στο Ίδρυμα Calouste Gulbekian της Λισσαβόνας¹⁴⁶, αλλά και στο εντοιχισμένο πινάκιο αρ. 32 του Αγίου Γεωργίου.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 29 εικ. 7c.

¹⁴⁵ Πηλός και χρώμα 2007, 140 αρ. 98 (Μ. Μπουρμπουδάκη) και 147 αρ. 105. (Π. Λύκου).

¹⁴⁶ Denny 2004 (2010), εικ. 74, εικ. 78, εικ. 116, εικ. 119.

30.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πιάτο βαθύ, λευκό επίχρυσμα, ενώ ο πηλός δεν είναι ορατός. Στο κέντρο του οργανώνεται ένα μπλε γεωμετρικό σχήμα που μοιάζει με αστέρι μέσα σε κύκλο. Στα τοιχώματα του αγγείου υπάρχουν τρεις σειρές με λουλούδια που καλύπτουν περιμετρικά όλο το πιάτο. Παρόμοιο κεραμικό έχει εντοπιστεί στην βόρεια πλευρά του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου στην Άνω Βαθειά Ευβοίας και αποκαλείται «αθηναϊκό» μπλε-άσπρο με χρονολογία τον 16^ο αιώνα¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Ballian 2023, 24, εικ.12.

31.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Ο πήλός είναι κιτρινωπός, σκούρο επίχρυσμα και παχιά εφυάλωση. Ίδια κεραμικά πιάτα εντοπίζονται εξίσου, στην βόρεια και νότια πλευρά του Αγίου Γεωργίου βλ. ενδεικτικά **αρ. 11** και μοιάζουν με αυτά που υπάρχουν στην συλλογή του Κωνσταντίνου Κόγια στην Αθήνα, τα οποία χρονολογούνται τον όψιμο 19^ο αι. και εντάσσονται στην κεραμική παραγωγή μονόχρωμων αγγείων του Τσανάκ Καλέ¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 348 (αρ. B94α, B92).

32.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό επίχρισμα. Ο διάκοσμος γραπτός με μπλε, κόκκινο κεραμιδί, πράσινο, βιολετί και μαύρο χρώμα στα περιγράμματα. Στο κέντρο τετράποδο κερασφόρο ζώο, ίσως τράγος ή ζαρκάδι σε χρώμα βαθυγάλανο ανάμεσα σε γαρίφαλα κόκκινα και μπλε, μικρά και μεγάλα, με φύλλα και άλλες λεπτομέρειες πράσινες. Στο χείλος σπειροειδή θέματα, τα γνωστά «πέτρες και βράχια», μεταξύ πέντε ελικοειδών κυμάτων, που έχουν αφεθεί λευκά και σχηματίζουν αντωπά σχέδια, σαν αντεστραμμένα εννέα που φέρνουν σε επαφή τις ράχες τους. Λαμπερή σχεδόν άχρωμη εφυάλωση. Όλα μαρτυρούν ότι πρόκειται για κεραμικό εργαστηρίου Iznik. Παρόμοια θέματα σε χείλη πινακίων απαντούν σε πινάκια του Μουσείου Μπενάκη, της συλλογής Ιωαννίδη στη Ρόδο και στο Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού της Αθήνας, που χρονολογούνται από το β' μισό του 16ου έως τα μέσα του 17ου αιώνα¹⁴⁹. Το ζώο στο κέντρο του πινακίου βρίσκει ανάλογό του με ίδιο χρωματισμό σε πινάκιο του Μουσείου Μπενάκη, που φέρει δυστυχώς δυσανάγνωστη επιγραφή με το έτος 1600 ή 1640¹⁵⁰.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7a.

¹⁴⁹ Πηλός και χρώμα 2007, 141 αρ. 99 και 145 αρ. 103 (Μ. Μωραΐτου), 147 αρ. 105 (Π. Λύκου), 155 αρ. 113 (Β. Πολυζώη, Σ. Μιχαλοπούλου). Βλ. και πινάκιο του τέλους του 16ου αιώνα στο Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου στο Λονδίνο, <https://collections.vam.ac.uk/item/O85947/dish-unknown/>

¹⁵⁰ Πηλός και χρώμα 2007, 145, αρ. 103 (Μ. Μωραΐτου).

33.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πηλός κιτρινωπός, καλύπτεται με πράσινο επίχρυσμα και παχιά εφυάλωση. Στην μέση τρία ίχνη τριποδίσκου. Το εντάσσουμε και αυτό στην κεραμική παραγωγή μονόχρωμων πιάτων, των εργαστηρίων του Τσανάκ Καλέ του όψιμου 19^{ου} αι. Πινάκιο ίδιο με αυτά που εντοπίζονται στην βόρεια και νότια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου (**αρ. 11, 31**) όπου και η σχετική περιγραφή.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7a.

34.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πυθμένας και σώμα βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Στο κέντρο μακρύ φύλλο saz δίχρωμο, μπλε και πράσινο. Γύρω του μπλε και κόκκινες τουλίπες, κόκκινα λουλούδια αγιοκλήματος και ζουμπούλια με κόκκινα ανθάκια. Οι μπλε τουλίπες φέρουν κόκκινες στιγμές στα πέταλά τους. Στο χείλος μπλε άνθη και πράσινα φύλλα που πλαισιώνουν όρθιο μίσχο σε εναλλαγή. Παρόμοια διακόσμηση, με ανάλογο saz και άνθη εκατέρωθεν, απαντά σε πινάκιο της συλλογής Ιωαννίδη στη Ρόδο¹⁵¹ και, ίσως πιο συγγενής ακόμη, σε πινάκιο (αρ. ευρ. 20.120.144) του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης¹⁵² και σε εντοιχισμένο στη βόρεια στοά του καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου¹⁵³, όλα ίσως των αρχών του 17ου αιώνα. Ανάλογος είναι ο διάκοσμος του πινακίου **αρ. 62** και ακριβώς ίδιος στο πινάκιο **αρ. 66**, που είναι εντοιχισμένα στο ναό της Αγίας Κυριακής. Επίσης, ίδια διακόσμηση στο πλαίσιο διαπιστώνουμε στα πινάκια **αρ. 38, 43, 48-49, 66, 68** και **76**.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7a.

¹⁵¹ Πηλός και χρώμα 2007, 147 αρ. 105 (Π. Λύκου).

¹⁵² Βλ. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447224>

¹⁵³ Ballian 2023, 40-41, εικ. 31.

35.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πινάκιο με καστανή εφυάλωση. Ο πηλός είναι καφέ και φαίνεται στα ίχνη των τριποδίσκων. Βλ. σχετική περιγραφή στα πινάκια **αρ. 11 και 31**.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7a.

36.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με επίπεδο πυθμένα και χείλος έξω νεύον, από κόκκινο πηλό και με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος από μπλε χρώμα και, στη συνέχεια, η διάφανη εφυάλωση. Το κέντρο του πυθμένα καταλαμβάνει οκτάκτινος ρόδακας μέσα σε μετάλλιο με τονισμένο περίγραμμα που έχει το σχήμα δωδεκάκτινου αστεριού με μια σταγόνα σε κάθε γωνία του. Τριγύρω στο χείλος συμπαγή ημικύκλια προς το εσωτερικό του πινακίου, ενώ πάνω στο χείλος περιγράμματα ατρακτοειδών διαχώρων εφάπτονται και δένονται μεταξύ τους περικλείοντας μικρά άνθη από οκτώ πέταλα. Εκατέρωθεν των οριζόντιων συνδέσμων των ατρακτοειδών τρεις όρθιες παράλληλες γραμμές. Ο μπλε διάκοσμος πάνω σε υπόλευκο κάμπο παραπέμπει στην πρώιμη φάση της παραγωγής των Τσανακαλιώτικων εργαστηρίων, του α' μισού του 18ου αιώνα, ενώ στη χρονολόγηση αυτή οδηγεί και η αναλογία του διακόσμου του χείλους με αντίστοιχη στο πινάκιο **αρ. 26** και στον πυθμένα πινακίου από το Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού¹⁵⁴, της ίδιας εποχής.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7a.

¹⁵⁴ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 234 αρ. Α38.

37.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Η κούπα καλύπτεται με σκούρο πράσινο επίχρυσμα. Ο πηλός είναι καφέ, η μόνη διακόσμηση που διαθέτει το κεραμικό είναι η δύο κυκλικές νευρώσεις στον πυθμένα του. Ίσως προέρχεται από την κεραμική του Τσανάκ Καλέ του όψιμου 19^{ου} αι.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7a.

38.

Θέση: Εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου.

Περιγραφή: Βαθιά κούπα ή πινάκιο με λευκό επίχρυσμα. Στο κέντρο του πυθμένα σε εσοχή άνθος με κόκκινα πέταλα και λευκό δίσκο με μπλε κέντρο. Γύρω του σε ακτινωτή διάταξη έξι μίσχοι με φύλλα και άνθη με κόκκινα και μπλε πέταλα, ενώ οι μίσχοι όπως και τα μπουμπούκια αποδίδονται με πράσινο. Στο χείλος σε εναλλαγή μπλε άνθη και πράσινα φύλλα που πλαισιώνουν όρθιο μίσχο με λουλούδι (:). Το διακοσμητικό θέμα στο χείλος συναντάται και σε άλλα πινάκια από εργαστήρια Iznik, όπως σε βαθύ πιάτο από το Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, του β' μισού του 17ου αιώνα¹⁵⁵. Πρβλ. και τα πινάκια αρ. 34, 43, 48-49, 66, 68 και 76. Στην ίδια μάλλον εποχή θα πρέπει να τοποθετηθεί και ο στυλιζαρισμένος ακτινωτός διάκοσμος του πυθμένα του πινακίου.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7a.

¹⁵⁵ Πηλός και χρώμα 2007, 144 αρ. 102 (Β. Πολυζώη, Σ. Μιχαλοπούλου).

39.

Θέση: εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς.

Περιγραφή: Βαθύ πορσελάνινο πιάτο, στο πέμπτο παράθυρο (από Β προς Α) της νότιας πλευράς.

Σε αυτό το πινάκιο, είναι εμφανής ο διαχωρισμός του κεντρικού μέρους και των τοιχωμάτων.

Πρόκειται για ένα κεραμικό του οποίου ο πηλός δεν διακρίνεται, ενώ έχει καλυφθεί με λευκό επίχρυσμα και παχιά εφυάλωση. Η προέλευση είναι άγνωστη, ίσως θα μπορούσε να είναι ιταλικού εργαστηρίου.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 28 εικ. 7a.

40.

Θέση: εντοιχισμένο στην νότια πλευρά του ναού Αγίου Γεωργίου.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διάφανη-υποπράσινη εφυσάλωση. Στη μέση ρόδακας με άνθος που φέρει κόκκινο δίσκο με μπλε πέταλα στη στεφάνη και τριγύρω του πέντε σχηματοποιημένα πιόσχημα πράσινα φύλλα, που φέρουν στην κορυφή πολύλοβη απόληξη και στη βάση τους λευκά πιόσχημα με τρίλοβα άνω στην κορυφή και κόκκινη γλωσσίδα κάτω στο μέσον. Περιμετρικά του ρόδακα πέντε μικρά κόκκινα άνθη. Διπλή γραμμή από μαύρο χρώμα, όπως και στα περιγράμματα, χωρίζει το σώμα από το χείλος. Προς τη μεριά του σώματος λοξά φυλλάρια σε σειρά εναλλάξ μπλε και πράσινα, ενώ στο χείλος δυσδιάκριτο θέμα με λευκές καμπύλες γραμμές που περιέχουν σε εναλλαγή μπλε άνθη και πράσινα φύλλα (;). Τα σχηματοποιημένα πιόσχημα φύλλα που απολήγουν σε πολύλοβα ή σε τρίλοβα απαντούν σε πινάκια και άλλα κεραμικά σκεύη που έχουν τοποθετηθεί στις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα, όπως σε πινάκιο από το Μουσείο των Σεβρών, σε κούπα με κάλυμμα από το Μουσείο του Λούβρου και σε καρποδόχη από το Μουσείο της Αναγέννησης στην Έκουεν¹⁵⁶, καθώς και σε πινάκιο από το Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου στο Λονδίνο¹⁵⁷. Περισσότερο, όμως, το πινάκιό μας μοιάζει με αντίστοιχα πινάκια από το Μουσείο Μπενάκη, όπου υπάρχουν ανάλογοι ρόδακες στο κέντρο (αρ. ευρ. 11128) και ανάλογα χρωματιστά πιόσχημα στις παρυφές (αρ. ευρ. 16 και 11127), και τα οποία έχουν δικαιολογημένα τοποθετηθεί στο 17ο αιώνα¹⁵⁸, ίσως στο α' μισό του.

¹⁵⁶ Denny 2004 (2010), 118 εικ. άνω, 155 εικ. άνω αριστερά, 165 εικ. κάτω.

¹⁵⁷ Βλ. <https://collections.vam.ac.uk/item/O85947/dish-unknown/>

¹⁵⁸ Delivorrias 2005, 178-179 αρ. 91 (M. Moraitou).

Ναός Αγίας Κυριακής Ζαγοράς

Ανατολική πλευρά

41.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά του ναού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Βαθιά κούπα με λευκό επίχρυσμα. Ο διάκοσμος και εδώ είναι ίδιος με αυτόν στο πινάκιο της νότιας πλευράς του ναού του Αγίου Γεωργίου (**αρ. 29**). Προέρχεται από εργαστήρια Ιznik του β' μισού του 16^{ου} αι. και των αρχών του 17^{ου} αι¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Πηλός και χρώμα 2007, 140 αρ. 98 (Μ. Μπουρμπουδάκη) και 147 αρ. 105. (Π. Λύκου). Και Denny 2004 (2010), εικ 74., εικ 78., εικ 116., εικ 119.

42.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά του ναού της Αγίας Κυριακής

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο από ρόδινο πηλό και λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η πράσινη εφυάλωση. Ο γραπτός διάκοσμος περιλαμβάνει παγόνι στο κέντρο και γύρω του διάσπαρτα άνθη. Το πτηνό διαθέτει μεγάλο λαιμό και ψηλή πλουμιστή ουρά και έχει αποδοθεί με καστανά, μαβιά και πράσινα φτερά. Στην ουρά υπάρχουν ανθόσχημα τρίφυλλα με μαβί και πράσινο χρώμα. Στον κάμπο κόκκινα γαρίφαλα και μαβιές τουλίπες με πράσινα φύλλα. Στο χείλος μεταξύ διπλών γραμμών αντιθετικά τρίγωνα που περιέχουν τρίλοβα νέφη με κόκκινες στιγμές στη βάση, μαβιά στην άνω σειρά και πράσινα στην κάτω, διάκοσμος που απαντά και στα πινάκια αρ. 2, 46-47 και 80, με άλλα όμως χρώματα. Τα παγόνια, ως παραδείσια πτηνά απαντούν πολύ συχνά σε εξαιρετικούς διακόσμους των κεραμικών της Νίκαιας, σε κεραμικά σκεύη και πλακίδια¹⁶⁰. Ωστόσο, το παγόνι του πινακίου εδώ είναι πολύ σχηματοποιημένο και οι χρωματισμοί του δείχνουν βιαστική και ίσως πρόχειρη εργασία. Τα χρώματα που έχουν ξεφύγει από τα περιγράμματα και ο κάμπος που έχει λάβει ανοιχτοπράσινη απόχρωση, λόγω της εφυάλωσης, μοιάζουν με πινάκια από τη Φανερωμένη της Σαλαμίνας, που έχουν τοποθετηθεί στον 17ο αιώνα¹⁶¹.

¹⁶⁰ Πρβλ. Denny 2004 (2010), 118 εικ. άνω και κάτω, 186-189 εικ. Πρβλ. και το πινάκιο αρ. ευρ. 65.103 από το Μητροπολιτικού Μουσείου της Τέχνης της Νέας Υόρκης (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451800>) και από το Μουσείο Μπενάκη (Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 50 εικ. 87 κέντρο).

¹⁶¹ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 72-73 εικ. 120 (όπου ο διάκοσμος του χείλους είναι ίδιος) και 124.

43.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά της Αγίας Κυριακής Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πινάκιο βαθύ από κόκκινο πηλό και λευκό επίχρυσμα. Το κέντρο του πυθμένα καταλαμβάνει καστανό άλογο, με μπλε ύφασμα με λευκή παρυφή απλωμένο στην πλάτη ως υπόστρωμα της σέλας, σέλα και όλη τη σαγή, σε κίνηση προς τα δεξιά και με τη χαίτη να ανεμίζει. Η σέλα διαθέτει αμυγδαλόσχημο πτερύγιο σε πράσινο χρώμα και με άνθος λευκό με κόκκινο δίσκο στο κέντρο του· από εκεί κρέμεται με λουρί ο αναβολέας. Τριγύρω το άλογο παλαισιώνεται από μπλε και κόκκινα άνθη και πράσινα μπουμπούκια σε ψηλούς μίσχους. Στη βάση του χείλους διπλή μαύρη γραμμή από την οποία εκφύονται πράσινα άνθη με κόκκινη στιγμή στο κέντρο και μπλε φύλλα εκατέρωθεν όρθιου μίσχου σε εναλλαγή. Παρόμοιο πιάτο υπάρχει στην ίδια όψη του ναού (αρ. 47). Το σχέδιο είναι γρήγορο και το χρώμα έχει απλωθεί κάπως βιαστικά, αλλά καίρια. Ανάλογο σχέδιο στο χείλος εντοπίζεται σε πινάκιο από το Μουσείο νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, του β' μισού του 17ου αιώνα, αλλά εκεί τα φύλλα είναι λογχόσχημα και όχι γωνιώδη, όπως εδώ¹⁶². Πρβλ. και το διακοσμητικό στα χείλη των πινακίων αρ. 34, 38, 48-49, 66, 68 και 76.

¹⁶² Πηλός και χρώμα 2007, 144 αρ. 102 (Β. Πολυζώη, Στ. Μιχαλοπούλου).

44.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πινάκιο βαθύ από κόκκινο πηλό και λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η ανοικτοπράσινη εφυάλωση. Τον πυθμένα καταλαμβάνει τετράποδο ζώο σε καλπασμό προς τα δεξιά, που στρέφει την κεφαλή του προς τα πίσω. Έχει τετράγωνη μουσούδα, μάτι κυκλικό και όρθια αφτιά, καμπύλες μικρές παράλληλες γραμμές για τη δήλωση των πλευρών, ενώ η ουρά του σχηματίζει όρθιο σίγμα τελικό. Γύρω από το ζώο, μικρά μπλε, μαβιά και κόκκινα λουλούδια σε κοντούς πράσινους μίσχους και φύλλα. Διπλή μαύρη γραμμή χωρίζει το χείλος από το σώμα του πινακίου. Στο χείλος ανθικός διάκοσμος που δεν μπορεί να διακριβωθεί, λόγω της κάλυψης με ασβέστη. Παρόμοια απόδοση έχει και το τετράποδο ζώο που εικονίζεται σε πιο επιμελημένης κατασκευής πινάκιο του Μουσείου Μπενάκη, το οποίο φέρει στο χείλος επιγραφή και το έτος 1666¹⁶³.

¹⁶³ Πηλός και χρώμα 2007, 146 αρ.104 (Μ. Μωραΐτου).

45.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πινάκιο βαθύ με ρόδινο πηλό και λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η ανοικτοπράσινη εφυάλωση. Ο διάκοσμος στο κέντρο φέρει ρόδακα από πράσινο δίσκο που περιβάλλεται από δύο ομόκεντρα στεφάνια από αλληλοκαλυπτόμενα δισκάρια, μπλε και κόκκινα. Τον κεντρικό ρόδακα περιβάλλουν ακτινωτά δέκα σπειροειδή κοσμήματα, που μοιάζουν με τον αριθμό εννέα, τα οποία έχουν αφεθεί λευκά και περικλείουν κόκκινους δίσκους στην κορυφή. Γύρω από τις σπείρες έχουν τοποθετηθεί μπλε βιολέτες μέσα σε πράσινο κάμπο. Δύο μαύρες γραμμές οριοθετούν το χείλος, στο οποίο έχουν ζωγραφιστεί μπλε, πράσινες και κόκκινες ταινίες που εναλλάσσονται χωρίς κανονικότητα. Το κεντρικό μοτίβο φαίνεται ότι εμπνέεται από πινάκιο της εποχής γύρω στο 1600 που είχε παρουσιαστεί στο εμπόριο της τέχνης¹⁶⁴. Το χαλαρό σχέδιο, ο φόρτος του διακόσμου και η έγχρωμη εφυάλωση συνηγορούν στην τοποθέτηση του πινακίου στα μέσα του 17ου αιώνα.

¹⁶⁴ Αρχαιοπωλείο Bils-ceramiques στη Λυών της Γαλλίας. Βλ. <https://bils-ceramiques.com/cb16/en/archives/991-iznik-ceramic-dish-rosace-decoration-around-1600-sold.html>

46.

Θέση: Εντοιχισμένο ανατολικά στην αψίδα του διακονικού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πινάκιο βαθύ από πηλό ρόδινο με λευκό επίχρισμα και γραπτό διάκοσμο κάτω από διαφανή-υποπράσινη εφυάλωση. Στο κέντρο έχει τοποθετηθεί όρθιο δέντρο που μοιάζει με κυπαρίσσι με πράσινες φυλλωσιές και καστανό κορμό. Το πλαισιώνουν μπλε τουλίπες και κόκκινα γαρίφαλα με πράσινα γωνιώδη φύλλα. Διπλή γραμμή τονίζει τη μετάβαση του χείλους στο σώμα. Το χείλος φέρει διάκοσμο που δεν μπορεί να διακριβωθεί λόγω των στρωμάτων ασβέστη. Ίσως πρόκειται για αντιθετικά τρίγωνα με καμπύλες πλευρές εναλλάξ, όπως στα πινάκια **αρ. 2, 42, 47** και **80**. Ανάλογος διάκοσμος με κυπαρίσσι στο κέντρο και εκατέρωθεν άνθη απαντά σε πινάκια του Μουσείου της Αναγέννησης στην Έcouen και στο Ίδρυμα Calouste Gulbekian στη Λισσαβόνα, του β' μισού του 16ου αιώνα¹⁶⁵, αλλά και στο Μουσείο Μπενάκη, της εποχής γύρω στο 1600¹⁶⁶. Το βιαστικό κάπως σχέδιο, τα χρώματα που έχουν ξεφύγει από τα περιγράμματά τους και η υποπράσινη εφυάλωση συνηγορούν στην τοποθέτηση του πινακίου στο α' μισό του 17ου αιώνα.

¹⁶⁵ Denny 2004 (2010), εικ. 178-179.

¹⁶⁶ Πηλός και χρώμα 2007, 139 αρ. 97 (Μ. Μωραΐτου).

47.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, αψίδα του διακονικού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πιάτο βαθύ από ρόδινο πηλό και λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η υποπράσινη εφυάλωση. Το κέντρο του πυθμένα καταλαμβάνει γαλάζιο άλογο, με πράσινο ύφασμα και λευκή παρυφή στην πλάτη ως υπόστρωμα της σέλας, κόκκινη σέλα και με όλη τη σαγή, σε κίνηση προς τα δεξιά και με τη χαίτη να ανεμίζει. Η σέλα διαθέτει λευκό αμυγδαλόσχημο πτερύγιο και με άνθος πράσινο στο κέντρο του· από εκεί κρέμεται με λουρί ο αναβολέας. Τριγύρω το άλογο πλαισιώνεται από μπλε και κόκκινα άνθη σε ψηλούς μίσχους με φυλλάρια. Στο χείλος μεταξύ διπλών γραμμών αντιθετικά τρίγωνα που περιέχουν τρίλοβα νέφη με κόκκινες στιγμές στη βάση, πράσινα στην άνω σειρά και μαβιά στην κάτω, όπως στα πινάκια **αρ. 2, 42, 46** και **80**, ενίοτε με διαφορετικούς χρωματισμούς. Παρόμοιο είναι το πινάκιο **αρ. 43**, που εντοπίζεται στην ίδια πλευρά του ναού, στο οποίο το άλογο εικονίζεται καστανό. Η καθαρότητα του σχεδίου, τα κάπως βιαστικά βαλμένα χρώματα, που έχουν ξεφύγει από τα μαύρα περιγράμματα, και η υποπράσινη εφυάλωση οδηγούν σε μια χρονική τοποθέτηση του πινακίου στο α' μισό του 17ου αιώνα.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 22 εικ. 3a.

48.

Θέση: Εντοιχισμένο ανατολικά στην αψίδα του διακονικού (Αγία Κυριακή Ζαγοράς)

Περιγραφή: Πιάτο βαθύ με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η στιλπνή διαφανής εφυάλωση. Στο κέντρο ομοίωμα οθωμανικού τεμένους με τέσσερις μιναρέδες. Εκατέρωθεν του ομοιώματος υπάρχουν δύο μεγάλοι ίουλοι με μπλε μπουμπούκια υακίνθων και πράσινα φύλλα. Διπλή μαύρη γραμμή στη μετάβαση από το χείλος στο σώμα. Ο διάκοσμος του χείλους δεν μπορεί να διακριβωθεί λόγω των επάλληλων στρώσεων ασβέστη, ίσως όπως στα πινάκια με αρ. 34, 38, 43, 49, 66, 68 και 76. Πινάκιο με ομοίωμα κτιρίου, ίσως κιοσκιού, συναντούμε και στην ανατολική όψη του ναού της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής (αρ. 70). Πινάκιο με όμοιο διάκοσμο τζαμιού με μιναρέδες φυλάσσεται στη συλλογή του Μουσείου των Σεβρών¹⁶⁷, του 17ου αιώνα,

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 22 εικ. 3a.

¹⁶⁷ Βλ. <https://art.rmngp.fr/en/library/artworks/plat-a-la-porte-de-la-mosquee-encadre-de-deux-tiges-de-jacinthes-ceramique-siliceuse-faience>

49.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, αψίδα του διακονικού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με ρόδινο πηλό και λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώθηκε ο γραπτός διάκοσμος κάτω από στιλπνή εφυάλωση. Το κέντρο καταλαμβάνει μεγάλο κανάτι με ποικίλα χρώματα, κόκκινο, πράσινο, μπλε, βιολετί που ίσως δίνει απόχωση του καστανού. Στο κανάτι ανθική σύνθεση από τρεις πανσέδες με λευκό χρώμα και κόκκινες και μπλε λεπτομέρειες, που ξεκινούν από τον ίδιο μίσχο που έχει φύλλα και μπουμπούκια. Δύο ταινίες στο λαιμό του αγγείου χωρίζουν το κάτω από το άνω τμήμα. Στο άνω τμήμα παράλληλες ταινίες από μπλε, πράσινο και βιολετί αποδίδουν αμβλείες γωνίες με την κορυφή προς τα κάτω. Στο κάλυμμα του σκεύους ίδιες παράλληλες ταινίες με την κορυφή της γωνίας προς τα άνω. Η λαβή έχει βαφεί μπλε και διαθέτει ένα κόκκινο μισό άνθος στην άνω άκρη και ένα μισό μπλε άνθος στην κάτω. Η προχοή είναι βαμμένη πράσινη με δύο σταγόνες κόκκινες. Το αγγείο πλαισιώνουν κόκκινες τουλίπες και δύο ίουλοι υακίνθου με μπλε άνθη. Στο χείλος δεν μπορούμε να διακριβώσουμε το είδος του διακόσμου, καθώς έχει καλυφθεί με ασβέστη και δεν είναι ορατό. Διακρίνονται μόνο η διπλή γραμμή στη μετάβαση και μπλε άνθη που εναλλάσσονται με πράσινα φύλλα που πλαισιώνουν όρθιο μίσχο, όπως ίσως στα πινάκια αρ. 34, 38, 43, 48, 66, 68 και 76. Πινάκια με ανάλογα κανάτια απαντούν από τα τέλη του 16ου αιώνα, όπως σε πινάκια του Μουσείου Βικτωρίας και Αλβέρτου στο Λονδίνο¹⁶⁸ και του Ιδρύματος Calouste Gulbekian της Λισσαβόνας¹⁶⁹, που μάλλον αποδίδουν μεταλλικά κανάτια, αλλά και εντοιχισμένα όπως στο νοτιοδυτικό Πύργο του συγκροτήματος της μονής της Φανερωμένης στη Σαλαμίνα¹⁷⁰ και στο κωδωνοστάσιο της μονής Βατοπεδίου στο Άγιον Όρος¹⁷¹. Το πινάκιο που μας απασχολεί, με το πιο χαλαρό σχέδιο, τα χρώματα που έχουν ξεφύγει κάπως από τα περιγράμματα και το αχνό ιώδες χρώμα, που είναι από τα χαρακτηριστικά, ίσως ανήκει σε λίγο μεταγενέστερη εποχή, στις αρχές του 17ου αιώνα.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 22 εικ. 3a.

¹⁶⁸ Βλ. <https://collections.vam.ac.uk/item/O113287/dish-unknown/>

¹⁶⁹ Ribeiro 1996, 288-289 αρ. 111.

¹⁷⁰ Γιαγκάκη, Ζαγκουδάκη, Μπορμπουδάκη, Φλώρου 2024, 254-255, εικ. 30.

¹⁷¹ Πούλου, Ανδρούδης 2021, 216, εικ. 21-22.

50.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, στην αψίδα του διακονικού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η ανοιχτοπράσινη εφυάλωση. Παριστάνεται Οθωμανός αξιωματούχος να καπνίζει με καπνοσύριγγα. Ο στρατιωτικός φορά κίτρινη διαγραμμισμένη βράκα, μπλε πουκάμισο και πράσινο κοντό επενδύτη με σειρά κουμπιών με κορδόνια στο μέσο της πρόσθιας πλευράς. Με κίτρινο έχει βαφεί το τουρμπάνι στην κεφαλή. Τη μορφή πλαισιώνουν κόκκινες τουλίπες σε ψηλούς μίσχους και μπλε άνθη σε πιο κοντούς βλαστούς. Ο διάκοσμος στο χείλος έχει καλυφθεί από τον ασβέστη. Πινάκιο με καπνιστή μακριάς καπνοσύριγγας υπάρχει και στο ναό της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής (**αρ. 76**), αλλά εκεί ο αξιωματούχος δεν φορεί βράκα, αλλά μακρύ ένδυμα. Ομοίως μακρύ ένδυμα φορεί γυναίκα που καπνίζει σε πινάκιο του Βασιλικού Μουσείου Τέχνης και Ιστορίας των Βρυξελλών, του 17ου αιώνα¹⁷², Αντίστοιχη απόδοση στα χαρακτηριστικά του προσώπου και στη διαγράμμιση του λοξού τουρμπανιού απαντά σε παράσταση αξιωματούχου που χορεύει κρατώντας κρόταλα σε πινάκιο από το εμπόριο της τέχνης, επίσης του 17ου αιώνα¹⁷³.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 23 εικ. 3b.

¹⁷² Βλ.

<https://www.carmentis.be:443/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=160435&viewType=detailView>

¹⁷³ Αρχαιοπωλείο Arthill στην Κωνσταντινούπολη, βλ. <https://www.arthill.com.tr/urun/6536452/osmanli-17-yuzyl-iznik-figurlu-tabak-17-yuzyl-osmanli-iznik-merkezi-stili>

51.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πρόσοψη του ναού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο, από το οποίο μπορούμε να δούμε μόνο τον πυθμένα του. Η επιφάνειά του έχει καλυφθεί με λευκό επίχρισμα και πάνω σ' αυτό έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η στιλπνή εφυάλωση. Στο κέντρο γυναικεία μορφή που κρατά και μυρίζει λουλούδι. Το πλατύ πρόσωπό της έχει αποδοθεί με απλές γραμμές εκτός από τα μάτια της. Φορεί φαρδύ και μακρύ γαλάζιο φόρεμα και από πάνω επενδύτη πράσινο που κλείνει μπροστά με σειρές κορδονιών και κάτω παρυφή με μεγάλο κουμπί στο μέσον, όλα αφημένα λευκά. Από την παρυφή φαίνεται να κρέμεται μακριά θήκη για μαχαίρι (:). Από τον τριγωνικό κεφαλόδεσμο της κεφαλής προβάλλει μακριά κοτσίδα που φτάνει ως τα πόδια. Τη γυναικεία μορφή πλαισιώνουν ίουλοι υακίνθων με μίσχους που σχηματίζουν τελικό σίγμα και φέρουν μπλε και κόκκινα άνθη. Η κοπέλα μοιάζει να αντιπροσωπεύει τη ρομαντική δεσποσύνη της εποχής, αφού εικονίζεται να κάνει τυπικές χειρονομίες και να φορά τυπικά για την εποχή ενδύματα. Παρόμοια κοπέλα μέσα σε ανθισμένο κάμπο απαντά και σε πινάκιο του Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού¹⁷⁴, του β' μισού του 17ου αιώνα, που μάλιστα φέρει και ίχνη επιχρύσωσης πάνω από την εφυάλωση.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 23 εικ. 3b.

¹⁷⁴ Πηλός και χρώμα 2007, 6 εικ., 143 αρ. 101 (Β. Πολυζώη, Σ. Μιχαλοπούλου).

52.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά εκατέρωθεν της κεντρικής αψίδας του ιερού στην Αγία Κυριακή.

Περιγραφή: Πινάκιο βαθύ από ρόδινο πηλό και με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διάφανη-υποπράσινη εφυάλωση. Το κέντρο καταλαμβάνει γυναικεία μορφή που κρατά στο ένα χέρι μαχαίρι και στο άλλο λουλούδι, που μόλις το έκοψε και το μυρίζει. Τα φυσιογνωμικά της χαρακτηριστικά δίνονται με απλές γραμμές, εκτός από τα σχιστά της μάτια. Η κοπέλα φορεί μπλε φαρδύ φόρεμα και από πάνω πράσινο επενδύτη με κοντά μανίκια, που κλείνει μπροστά με κορδόνια μαύρα. Στη μέση της φέρει λευκή ζώνη, στην οποία έχει στερεώσει τη θήκη του μαχαιριού. Από τον τριγωνικό κεφαλόδεσμό της προβάλλει μακρυνά κοτσίδα που φτάνει ως τα πόδια. Κόκκινα άνθη και μπλε τουλίπες πάνω σε λεπτούς μίσχους, μεριάζουν πλαισιώνοντας τη μορφή. Η στάση και οι χειρονομίες της κοπέλας μοιάζουν με του προηγούμενου πινακίου **αρ. 51**, αν και τα ενδύματα εκεί έχουν αποδοθεί διαφορετικά. Ωστόσο, και σε εκείνο υπάρχει η θήκη του μαχαιριού που προβάλλει κάτω από την παρυφή του επενδύτη. Ο μακρύν και φαρδύν πράσινος επενδύτης μοιάζει περισσότερο με εκείνον που φορούν κοπέλες σε πινάκια που φυλάσσονται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη¹⁷⁵ και στο Εθνικό Μουσείο των Σεβρών¹⁷⁶. Σε αυτά οι κεφαλόδεσμοι είναι μεν διαφορετικοί, αλλά απαντούν και εκεί τα σύνεργα της κηπουρικής που κρέμονται από τη ζώνη των όμορφων κοπελιών.

Δημοσίευση: Korre-Zographou 2012, 23 εικ. 3b.

¹⁷⁵ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 62, εικ. 100. *Πηλός και χρώμα* 2007, 138 αρ. 96 (Μ. Μωραΐτου).

¹⁷⁶ Denny 2004 (2010), 192-193.

53.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, πάνω από την κεντρική αψίδα.

Περιγραφή: Το πινάκιο είναι βαθύ, ο πηλός δεν διακρίνεται. Όλη η επιφάνεια καλύπτεται με ένα λευκό επίχρισμα, πάνω στην οποία υπάρχει ένας πλούσιος φυτικός διάκοσμος. Στο κέντρο, υπάρχουν ένα μπλε και ένα κόκκινο λουλούδι εκατέρωθεν αυτών δύο κλωνάρια με ίουλους υακίνθου.. Το χείλος έχει καλυφθεί από τον σοβά. Ένα πιάτο με παρόμοια διακοσμητική σύνθεση, εντοπίζεται στην συλλογή του Μουσείου Μπενάκη και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι.¹⁷⁷ Πιστεύω ότι και αυτό το πινάκιο χρονολογείται την ίδια περίοδο, δηλαδή στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι.

¹⁷⁷ Carswell, Moraitou, Gibson 2023, 85.

54.

Θέση: εντοιχισμένο στο στην ανατολική πλευρά, πάνω από την κεντρική αψίδα.

Περιγραφή: Πινάκιο ελαφρώς βαθύ, πηλός κοκκινωπός. Όλη η επιφάνεια καλύπτεται με ένα λευκό επίχρισμα. Η κεντρική σύνθεση δημιουργεί έναν σταυρό από κυπαρίσσια που στο σημείο που διασταυρώνονται υπάρχει ένα άσπρο άνθος. Τα σκέλη του σταυρού καταλήγουν μάλλον σε θάμνους με αγκάθια(;) όπου μέσα τους τοποθετούνται τέσσερα λευκά άνθη. Ανάμεσα από τα σκέλη του σταυρού υπάρχουν τέσσερα κυκλικά σχήματα που στην μέση έχουν από ένα άσπρο άνθος. Την υπόλοιπη διακόσμηση του πιάτου δεν μπορούμε να την διακρίνουμε καθώς καλύπτεται από τον ασβέστη. Παρόμοιας διακόσμησης πιάτο εντόπισα στην συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, (πιάτο **αρ. 43**)¹⁷⁸ όπου χρονολογείται στο β' μισό του 17^{ου} αι. όπου χρονολογικά εντάσσω και το εικονιζόμενο πιάτο.

¹⁷⁸ Carswell, Moraitou, Gibson 2023, 97.

55.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα του ιερού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένας βαθιού πινακίου από ρόδινο πηλό και με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Το κέντρο καταλαμβάνει ρόδακας που σχηματίζεται από πράσινο κύκλο και περιβάλλεται κατά σειρά από στεφάνη από μπλε πέταλα και από εννιά ακτινωτά τοποθετημένα γωνιώδη φύλλα ανάμεσα σε κόκκινα πέταλα, σαν φούντες με τρίλοβη άνω απόληξη. Από το ρόδακα ξεκινούν εννιά σφηνοειδή διάχωρα που σχηματίζονται από όρθια μπλε στελέχη με κόμβο στο μέσο του μήκους τους και κάθε διάχωρο περιέχει όρθιο άνθος με κόκκινα πέταλα, μπλε ύπερο και πράσινα φύλλα εκατέρωθεν, που εκφύονται από κοινή βάση. Ο ακτινωτός διάκοσμος γύρω από ρόδακες στο κέντρο πινακίων εμπνέεται από έργα των κεραμέων της Νίκαιας του τέλους του 16ου αιώνα¹⁷⁹, αλλά αργότερα γίνεται πιο γεωμετρικός και αυστηρός, ενώ και οι ίδιοι οι ρόδακες σχηματοποιούνται περισσότερο. Πιο κοντινός ως προς τη διευθέτηση, το ύφος και την απόδοση είναι ο διάκοσμος ορισμένων πινακίων του Μουσείου Μπενάκη¹⁸⁰, που έχουν χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα, ίσως στο α' μισό του, καθώς και σε εντοιχισμένο πινάκιο στο καθολικό της μονής της Αγίας Τριάδας στη Μελιγού Αρκαδίας¹⁸¹, του α' μισού του 17ου αιώνα.

¹⁷⁹ Πρβλ. ενδεικτικά Carswell 1998, 81 εικ. 58. Ribeira 1999, 222-225 αρ. 74-75. Denny 2004 (2010), 199 εικ., 142 εικ., 161 εικ.

¹⁸⁰ Βλ. Delivorrias 2005, 178-179 αρ. 91 (Μ. Moraitou), αρ. ευρ. 24, 11127, 11128.

¹⁸¹ Ballian 2023, 80, εικ. 88.

56.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένος πινακίου από ρόδινο πηλό και με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η υποπράσινη εφυάλωση. Το κέντρο καταλαμβάνει πτηνό με μπλε φτέρωμα σώματος και ουράς, πράσινες φτερούγες και μηρούς, κίτρινο λοφίο στην κεφαλή και κόκκινο ράμφος και άνω τμήμα των πτερύγων του, γύρω από το οποίο έχουν τοποθετηθεί λευκά πέταλα σε σειρά. Πάνω και κάτω στον κάμπο έχουν ζωγραφιστεί κόκκινα άνθη σε λεπτούς μίσχους με πράσινα φυλλάκια και μπλε ύπερους. Αν και τα πτηνά είναι συνήθη θέματα διακόσμου στην καραμική των εργαστηρίων της Νίκαιας, σπανίως εικονίζονται στο κέντρο πινακίων, όπως για παράδειγμα σε δύο πινάκια που φυλάσσονται στο Ίδρυμα Calouste Gulbekian¹⁸² της Λισσαβόνας και σε πινάκιο από το εμπόριο της τέχνης¹⁸³, με το οποίο το πτηνό του πινακίου μας παρουσιάζει τις περισσότερες αναλογίες. Το γρήγορο σχέδιο και η υποπράσινη εφυάλωση συνηγορούν στη χρονική τοποθέτηση του πινακίου στον 17ο αιώνα, ίσως γύρω στα μέσα του.

¹⁸² Ribeiro 1996, 256-259 αρ. 93-94.

¹⁸³ Αρχαιοπωλείο Arthill στην Κωνσταντινούπολη, βλ. <https://www.arthill.com.tr/urun/6164909/osmanli-17-yuzyl-iznik-seramik-kuslu-tabak-17-yuzyl-osmanli-iznik-merkezi>

57.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένας βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Σώζεται μόνο το κεντρικό τμήμα στο οποίο εικονίζεται μεγάλο τρικάταρτο ιστιοφόρο. Το σχέδιο έχει γίνει με μαύρα περιγράμματα και τα πανιά έχουν βαφεί με ιώδες, αλλού πυκνότερο και αλλού πιο αραιό. Με πράσινο έχουν αποδοθεί το κεντρικό κατάρτι και τα σχοινιά που συγκρατούν τα πανιά. Αν και συχνότερα απεικονίζονταν μικρά λατίνια, με ένα ιστίο, σε πρώιμα κεραμικά των εργαστηρίων της Νίκαιας¹⁸⁴, αργότερα εμφανίζονται μεγαλύτερα ιστιοφόρα, μόνα στο κέντρο των πινακίων, γεγονός που σημαίνει ότι ίσως η πελατεία αποτελούνταν από επιφανή μέλη της ναυτικής οικογένειας. Δεν αποκλείεται το τρικάταρτο που εικονίζεται εδώ να ήταν πολεμικό πλοίο, όπως απαντά σε πινάκιο από το Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού¹⁸⁵, του β' μισού του 17ου αιώνα. Στην περίοδο αυτή οδηγούν και το βιαστικό άπλωμα του χρώματος και η υποπράσινη εφυάλωση του πινακίου.

¹⁸⁴ Πρβλ. Denny 2004 (2010), 181-185 εικ. *Πηλός και χρώμα* 2007, 152-153 αρ. 110-111 (Β. Πολυζώη, Στ. Μιχαλοπούλου).

¹⁸⁵ *Πηλός και χρώμα* 2007, 144 αρ. 102 (Β. Πολυζώη, Στ. Μιχαλοπούλου).

58.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πυθμένος βαθιού πινακίου από ρόδινο πηλό και με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Το χείλος δεν διακρίνεται κάτω από τα επάλληλα στρώματα ασβέστη. Στο κέντρο ξεχωρίζει το γνωστό μακρόστενο φύλλο saz, με μπλε φυλλάρια και στο μέσο αλληλοκαλυπτόμενα λευκά άνθη με κόκκινη στιγμή, ενώ εκφύεται από λευκό δισκάριο. Το πλαισιώνουν διάφορα άνθη, που δεν σώζονται σε καλή κατάσταση διατήρησης, ανεμώνη ίσως στα αριστερά, με πέταλα κίτρινα κι ιώδη, και μακρόστενα πράσινα φύλλα στα δεξιά. Το μπλε φύλλο saz με τα λευκά άνθη στο μέσον απαντά και σε πινάκιο από τη συλλογή Ιωαννίδη στη Ρόδο, του α' μισού του 17ου αιώνα¹⁸⁶.

¹⁸⁶ Πηλός και χρώμα 2007, 147 αρ. 105 (Π. Λύκου).

59.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένος βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Ο κάμπος έχει βαφεί κόκκινος. Στο κέντρο υπάρχει λευκό φύλλο saz, όχι μακρόστενο, το οποίο περιέχει στο μέσον του πράσινο βλαστό με μικρά κόκκινα άνθη καθ' ύψος και πράσινα φυλλάρια που προβάλλουν εκατέρωθεν πάνω από τα ανθάκια. Το περιβάλλουν άσπρα άνθη και λευκά τμήματα φυτών, που περιέχουν εντός τους κόκκινες και πράσινες κηλίδες. Ψηλά εκατέρωθεν υπάρχουν λευκές τουλίπες με δύο γραμμές μπλε χρώματος, εκεί όπου τα πέταλα αλληλοκαλύπτονται. Ο διάκοσμος του χείλους δεν μπορεί να διακριβωθεί, διότι σώζεται κάτω από επάλληλα στρώματα ασβέστη. Λευκά φύλλα saz που περιέχουν έγχρωμες ταινίες ή σειρές ανθέων απαντούν από τα μέσα του 16ου αιώνα σε πινάκια, όπως από το Μουσείο της Αναγέννησης στην Écouen, αλλά και σε πλακίδια επένδυσης τοίχων, όπως στο τζαμί του Rüstem Pasha στην Κωνσταντινούπολη¹⁸⁷. Κοντινά ανάλογα του διακόσμου του πινακίου μας, με τον ίδιο κόκκινο κάμπο, το λευκό saz και τις τουλίπες με τις δύο μπλε γραμμές, απαντούν σε πλακίδιο από το Μουσείο των Σεβρών¹⁸⁸ και από τη μονή της Παναχράντου Άνδρου, του β' μισού του 16ου αιώνα¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Denny 2004 (2010), 63 εικ. 95.

¹⁸⁸ Denny 2004 (2010), εικ. 77 άνω.

¹⁸⁹ Korre-Zographou 2012, 104, αρ. 56.4, 112-113, αρ. 71.1, 141, αρ. 117.5.

60.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πυθμένας βαθιού πινακίου με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Ο διάκοσμος στα άνω τμήματα του σώματος και στο χείλος ίσως σώζεται κάτω από τα επάλληλα στρώματα ασβέστη. Στη μέση έχουν ζωγραφιστεί έξι κόκκινες τουλίπες που εκφύονται από τη μια και την άλλη πλευρά βλαστού με πράσινα φύλλα. Ενδεχομένως και η κορυφή του βλαστού να απέληγε αρχικά σε άνθος τουλίπας. Η συμμετρία των ανθέων και των μακρόστενων φύλλων εκατέρωθεν του ψηλού βλαστού αντιγράφει παλαιότερα πρότυπα¹⁹⁰, αλλά έχουν φιλοτεχνηθεί όπως στο διάκοσμο πινακίου που φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη¹⁹¹ και έχει χρονολογηθεί στον 17ο αιώνα, ίσως στο α' μισό του.

¹⁹⁰ Πρβλ. πινάκιο από το Μητροπολιτικό Μουσείο της Τέχνης της Νέας Υόρκης με εννιά τέτοια ανθισμένα φυτά, του 16ου αιώνα, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451846>

¹⁹¹ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 50 εικ. 87, δεξιά. Delivorrias 2005, 178-179 αρ. 91, αρ. ευρ. 11129 (M. Moraitou).

61.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πυθμένας βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής πράσινη εφυάλωση. Ο διάκοσμος στα άνω τμήματα του σώματος και στο χείλος ίσως σώζεται κάτω από τα επάλληλα στρώματα ασβέστη. Στο μέσον έχει τοποθετηθεί ένας ίουλος υακίνθου με μπλε άνθη και τριγύρω ανοικτό κόκκινο γαρίφαλο και άλλα φύλλα, μικρά και μεγάλα. Τα χρώματα έχουν ξεφύγει από τα περιγράμματα και έχουν απλώσει. Ανάλογος διάκοσμος απαντά και στο πινακίο **αρ. 60**. Όμοιοι ίουλοι και φόρτος από πυκνό φυτικό διάκοσμο τριγύρω απαντούν και σε πινακία εντοιχισμένα στα καθολικά των μονών του Προφήτη Ηλία Δάφνης Γερακίου¹⁹², Ζερμπίτσας¹⁹³ και Φανερωμένης Σαλαμίνας¹⁹⁴, του τέλους του 16ου και των αρχών του 17ου αιώνα.

¹⁹² Ballian 2023, 61-63 εικ. 58.

¹⁹³ Ballian 2023, 71 εικ. 78.

¹⁹⁴ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 72-73 εικ. 119 και 123.

62.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πυθμένος βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής πράσινη εφυάλωση. Τα χρώματα έχουν ξεφύγει από τα μαύρα περιγράμματα. Ο διάκοσμος στα άνω τμήματα του σώματος και στο χείλος ίσως σώζεται κάτω από τα επάλληλα στρώματα ασβέστη. Στη μέση ψηλός μίσχος με δύο άνθη με πέντε λευκά πέταλα, μπουμπούκια και πράσινα φύλλα, και από δύο κόκκινες τουλίπες δεξιά και αριστερά. Βιαστικό σχέδιο και γρήγορο άπλωμα των χρωμάτων, όπως στο πινάκιο **αρ. 59** και στα περισσότερα πινάκια που έχουν εντοιχιστεί στο καθολικό της Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, του 17ου αιώνα¹⁹⁵.

¹⁹⁵ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 72-73, εικ. 119-124.

63.

Θέση: εντοιχισμένο ανατολικά στην κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πυθμένας βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Ο διάκοσμος στα άνω τμήματα του σώματος και στο χείλος ίσως σώζεται κάτω από τα επάλληλα στρώματα ασβέστη. Στο λευκό κάμπο προβάλλονται άνθη, μπλε τουλίπες, κόκκινα ζουμπούλια και ένα μεγάλο κόκκινο τριαντάφυλλο που εξαρτώνται από μίσχους με πράσινα φύλλα και μπουμπούκια. Αν και ο διάκοσμος με τα άνθη με ανάλογο σχέδιο και εκτέλεση απαντά σε πλείστα παραδείγματα του 16ου αιώνα¹⁹⁶, καθώς και στο καθολικό του Προφήτη Ηλία στη Δάφνη Γερακίου, του 17ου αιώνα¹⁹⁷, εδώ οι μίσχοι δεν εκφύονται από ενιαίο σημείο και δεν έχουν παράλληλες κλίσεις, αλλά έχουν τοποθετηθεί προς διάφορες διευθύνσεις, σαν να τοποθετήθηκαν μόνο για να καλύψουν τον κάμπο, όπως σε πινάκιο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου¹⁹⁸, που έχει χρονολογηθεί γύρω στο 1600.

¹⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά Carswell 1998, 77 εικ. 51, 80-81 εικ. 53. Denny 2004 (2010), 145 εικ. δεξιά, 170-171 εικ., 176-177.

¹⁹⁷ Ballian 2023, 62-63, εικ. 57-58.

¹⁹⁸ Πηλός και χρώμα 2007, 140 αρ. 98 (Μ. Μπορμπουδάκη).

64.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πρόσοψη του ναού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένος βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Το πινάκιο βρίσκεται σε κακή κατάσταση διατήρησης, διότι έχει απολεπιστεί και εκπέσει το μεγαλύτερο τμήμα του διακόσμου, ενώ και τα άνω τμήματα του σώματος και το χείλος ίσως σώζονται κάτω από τα επάλληλα στρώματα ασβέστη. Διακρίνουμε πανομοιότυπη διακόσμηση με τα πινάκια **αρ. 34** και **66**, των αρχών του 17ου αιώνα.

65.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά του ναού της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένας και σώμα βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Ο διάκοσμος σε τμήμα του σώματος και στο χείλος μάλλον έχει χαθεί. Πάνω σε πράσινο βάθος προβάλλεται μεγάλο λευκό φύλλο, που στο κέντρο περιέχει όρθιους μίσχους που εκφύονται από το ίδιο πράσινο σημείο και απολήγουν σε μπλε ύπερους με πράσινη στεφάνη ή σε μπλε κλειστά άνθη και μπουμπούκια. Κάτω ακριβώς από το χείλος σώζεται ταινία με αλληλοκαλυπτόμενα λευκά πέταλα που στο κέντρο τους διαθέτουν μπλε σταγόνα. Τα αλληλοκαλυπτόμενα άνθη ή πέταλα με έγχρωμες στιγμές απαντούν σε διακοσμητικά πλαίσια κεραμικών Iznik του 16ου αιώνα, όπως σε φιάλη της συλλογής David στην Κοπεγχάγη και σε πινάκιο του Μητροπολιτικού Μουσείου της Τέχνης της Νέας Υόρκης¹⁹⁹, καθώς και στο κεντρικό saz του πινακίου **αρ. 56**. Επίσης από τον 16ο αιώνα και εξής απαντούν σε σκεύη και πλακίδια πλατιά φύλλα saz ή πλαίσια διάφορων σχημάτων που περικλείουν μίσχους με άνθη τοποθετημένα ακτινωτά²⁰⁰. Στο πινάκιό μας, η υποπράσινη εφυάλωση υποδεικνύει μια χρονική τοποθέτηση στα τέλη του 16ου ή καλύτερα στις αρχές του 17ου αιώνα.

¹⁹⁹ Denny 2004 (2010), 180 εικ, 192.

²⁰⁰ Πρβλ. Carswell 1998, 88 εικ. 68, 107 εικ. 85. Denny 2004 (2010), 100 εικ., 172 εικ. Korre-Zographou 2012, 89-90 αρ. 25.1, 26.2, 27.3.

66.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής Ζαγοράς.

Περιγραφή: Πυθμένος βαθιού πινάκιου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Ο διάκοσμος στα άνω τμήματα του σώματος και στο χείλος ίσως έχει χαθεί. Το κέντρο καταλαμβάνουν τρεις μπλε λαγοί που τρέχουν κυκλικά προς τα δεξιά, στρέφοντας την κεφαλή προς τα πίσω, ενώ τριγύρω τους και άλλοι λαγοί, τοποθετημένοι πιο έξω στα μεσοδιαστήματα των πρώτων, θα συμπλήρωναν το σχέδιο. Ο κάμπος γεμίζει με τμήματα λουλουδιών με τρία κόκκινα πέταλα, από όπου προβάλλουν μίσχοι με τριγωνικά πράσινα φύλλα. Λαγοί και άλλα τετράποδα ζώα σε σκηνές κυνηγιού απαντούν σε ομάδα κεραμικών Iznik που αντλούν την έμπνευσή τους από την αργυροχοΐα του 16ου και 17ου αιώνα, όπως σε πινάκιο του Μουσείου Μπενάκη, του β' μισού του 16ου αιώνα²⁰¹. Πινάκιο με διάκοσμο λαγών και ανάλογων φυτικών κοσμημάτων στον κάμπο, του 17ου αιώνα, απαντά στο εμπόριο της τέχνης²⁰², με το οποίο το πινάκιο μας παρουσιάζει τις περισσότερες αναλογίες.

²⁰¹ Πηλός και χρώμα 2007, 141 αρ. 99 (Μ. Μωραΐτου).

²⁰² Αρχαιοπωλείο Kent antiques στο Λονδίνο, βλ. <https://www.kentantiques.com/portfolio/rare-and-important-iznik-pottery-dish-decorated-with-rotating-blue-hares/>

67.

Θέση: Εντοιχισμένο στην ανατολική πρόσοψη της αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένας βαθιού πινακίου με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής ανοιχτοπράσινη εφυάλωση. Ο διάκοσμος στα άνω τμήματα του σώματος και στο χείλος ίσως σώζεται κάτω από τα επάλληλα στρώματα ασβέστη. Στο κέντρο νεαρό ελάφι (πλατώνι) προς τα δεξιά με κόκκινες βούλες στο σώμα του και κέρατα στην κεφαλή. Το περιτριγυρίζουν όρθιοι μίσχοι με πράσινα λογχοειδή φύλλα και άνθη κόκκινα και μπλε. Η πράσινη εφυάλωση αλλοιώνει τις αποχρώσεις των χρωμάτων και δημιουργεί μια ενιαία εντύπωση ανοιχτού πράσινου χρώματος, όπως στο πινακίο **αρ. 44**, με τοποίο ωστόσο το εν λόγω πινακίο δεν έχει τεχνοτροπικές συγγένειες ούτε στην ποιότητα του σχεδίου ούτε στα χρώματα, και γι' αυτό θα μπορούσε να τοποθετηθεί ίσως στον προχωρημένο 17ο αιώνα.

68.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά, κεντρική αψίδα της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένος βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Ίδιο πινάκιο υπάρχει εντοιχισμένο στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην νότια πλευρά **αρ. 34** και είναι μάλλον ανάλογο του πινακίου **αρ. 62**, όλα ίσως των αρχών του 17ου αιώνα.

69.

Θέση: εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά της κεντρικής αψίδας της Αγίας Κυριακής.

Περιγραφή: Πυθμένας και σώμα βαθιού πινακίου με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Δεν σώζονται τμήμα του σώματος και του χείλους. Μεγάλες μαβιές τουλίπες στο κέντρο με πράσινα λεπτά φύλλα και ενδιάμεσα κόκκινα άνθη και άνθη από αγιόκλημα. Στο σημείο μετάβασης στο χείλος διπλή μαύρη ταινία, ενώ το διακοσμητικό πάνω στο χείλος δεν σώζεται ολόκληρο, αλλά φαίνεται ότι περιλαμβάνει εναλλαγή μαβιών καλυκόσχημων λουλουδιών και όρθιων μίσχων με άνθη (:) μεταξύ πράσινων φύλλων σε εναλλαγή. Ανάλογο διάκοσμο στον πυθμένα και στο σώμα φέρει πινάκιο εντοιχισμένο στο καθολικό του Προφήτη Ηλία Δάφνης Γερακίου²⁰³, που έχει χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα.

²⁰³ Ballian 2023, 62-63, εικ. 57.

70.

Τοποθεσία: εντοιχισμένο στην βόρεια πλευρά της Αγίας Κυριακής Ζαγοράς

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής υποπράσινη εφυσάλωση. Τμήμα του σώματος και του χείλους καλύπτονται από επάλληλα στρώματα ασβέστη. Στο κέντρο ψηλός μίσχος με μπλε λουλούδια και εκατέρωθεν φυλλάρια πλασιώνεται από τέσσερα άνθη αγιοκλήματος με μακρόστενα παράσινα φύλλα και άλλα κλειστά άνθη με πράσινους ύπερους και μπλε κλειστά πέταλα. Το χείλος αποχωρίζεται με διπλή μαύρη γραμμή, που στο κάτω τμήμα γίνεται μονή. Ο διάκοσμος του χείλους περιλαμβάνει σε εναλλαγή μπλε άνθη και όρθιους μικρούς μίσχους με πράσινα φυλλάρια εκατέρωθεν και άλλους μίσχους στα πλάγια. Παρόμοιος διάκοσμος στο χείλος απαντά στα πινάκια **αρ. 34, 38, 43, 48-49, 66** και **76**, καθώς και σε πινάκια του Μουσείου Νεώτερου Ελληνικού Πολιτισμού²⁰⁴ και της συλλογής Αντώνη Μαΐλη²⁰⁵ στην Αθήνα.

²⁰⁴ Πηλός και χρώμα 2007, 144 αρ. 102 (Β. Πολυζώη, Σ. Μιχαλοπούλου).

²⁰⁵ Korre-Zographou 2012, 94, εικ. 17.

Ναός Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής

Ανατολική πλευρά

71.

Θέση: εντοιχισμένο πάνω από την κεντρική αψίδα του ναού της Ζωοδόχου Πηγής

Περιγραφή: Ρηχό πινάκιο, με χείλος που σχηματίζει δωδεκάπλευρο, καλύπτεται με κίτρινο επίχρισμα και διαφανή εφυάλωση. Στο κέντρο φυτική σύνθεση με μωβ άνθος και πορτοκαλιά μπουμπούκια με φυλλωτούς πράσινους βλαστούς. Στη μετάβαση από τον πυθμένα στο σώμα δύο μαύρες γραμμές. Στο χείλος του κεραμικού έχουν τοποθετηθεί κλωνάρια με φύλλα και λουλούδια σε τρία διαφορετικά χρώματα (μωβ, άσπρο, κίτρινο). Το κεραμικό στο πάνω μέρος έχει θραυστεί. Σχεδόν ίδια με το συγκεκριμένο πινάκιο είναι τα πινάκια **αρ. 73** και **79**, και πολύ συγγενικά τα **αρ. 74** και **78**, του τέλους ίσως 18ου αιώνα, Παρόμοια πινάκια, με διαφορετικό σχηματισμό του άκρου του χείλους, έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην Άρτα²⁰⁶, ενώ άλλα έχουν βρεθεί στο Πήλιο, στη Σκύρο ή φυλάσσονται στο Μουσείο Μπενάκη²⁰⁷, και πιθανότατα προέρχονται όλα από το εργαστήριο των Ferniani στη Φαέντσα της Ιταλίας, του 18ου αιώνα²⁰⁸.

²⁰⁶ Βλ. https://culture.gov.gr/DocLib/EFA_ARTAS_Filadio_epta_istories.pdf

²⁰⁷ Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, εικ. 132, 226, 348, 354-355, 361.

²⁰⁸ 600 χρόνια 1989, 66-67 αρ. 2859, εικ. 62.

72.

Θέση: εντοιχισμένο στην κεντρική αψίδα του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο, από το οποίο σώζεται περίπου το μισό. Πηλός ρόδινος και επίχρυσμα λευκό, πάνω στο οποίο έχει απλωθεί ο γραπτός διάκοσμος και η διαφανής υποπράσινη εφυάλωση. Στο σωζόμενο τμήμα διακρίνουμε διώροφο οικοδόμημα, ανάκτορο ή κιόσκι μεγάλων διαστάσεων, με μεγάλη σκεπή, καμινάδες, οντάδες, διπλό κατώγι και φράχτες από τη μια και την άλλη πλευρά. Το κτίριο δορυφορούν κυπαρίσσια που βρίσκονται μέσα σε περιφραγμένους κήπους. Στον κάμπο άνθη μπλε και κόκκινου χρώματος. Στο χείλος έχουν ζωγραφιστεί όρθια φύλλα με κόκκινες νευρώσεις μεταξύ μοτίβων με εξάγωνα που διαθέτουν μπλε λετομέρειες, σαν θερμοκήπια. Ανάλογα διώροφα περίπτερα κοσμούν δύο πινάκια που φέρουν επικλητικές επιγραφές και την ημερομηνία 25 Μαΐου 1666 και σήμερα φυλάσσονται το ένα στο Βρετανικό Μουσείο²⁰⁹ και το άλλο στο Μουσείο Μπενάκη²¹⁰. Γύρω από αυτήν την ημερομηνία μπορούμε να τοποθετήσουμε και το πινάκιο μας. Επίσης, τα περίεργα διακοσμητικά στο χείλος μοιάζουν, όσο μπορεί να διακριβωθεί, με αντίστοιχα στο χείλος πινακίου εντοιχισμένου στο καθολικό της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα²¹¹, που μάλλον και αυτό θα πρέπει να προσγραφεί σε παραγωγή του 17ου αιώνα.

²⁰⁹ Carswell 1998, 109, εικ. 86. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 80, εικ. 135. Denny 2004 (2010), 202 εικ.

²¹⁰ Ανδρούδης, Μωραΐτου 2022, 259, εικ. 3. Βλ. και σχετικό βίντεο:

https://www.benaki.org/index.php?option=com_multimedia&view=multimediaitem&lang=el&id=2451&Itemid=214

²¹¹ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 72, εικ. 121. Πρβλ. και Ballian 2023, 63, εικ. 61, καθώς και Πηλός και χρώμα 2007, 144 αρ. 102 (Β. Πολυζώη, Σ. Μιχαλοπούλου).

Δυτική πλευρά

73.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Πιάτο με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφυάλωση. Ο διάκοσμος περιλαμβάνει δύο πτηνά που κάθονται πάνω σε κλαδιά. Με καστανό χρώμα έχουν αποδοθεί τα περιγράμματα, τα κλαδιά, τα πόδια και τμήμα του φτερώματος των πτηνών, ενώ το υπόλοιπο συμπληρώνεται με μπλε και κίτρινο. Στα πλάγια όρθια ψηλόκορμα δέντρα με φυλλωσιές, κάτω μακρινό τοπίο και πάνω νέφη από τμήμα του ουρανού. Το πινάκιο έχει αναντίρρητες ομοιότητες με το **αρ. 18** που είναι εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου. Τα κεραμικά αυτά προέρχονται από ιταλικά εργαστήρια του τέλους του 18ου και του πρώιμου 19ου αιώνα, ίσως από το Cerreto Sannita της Καμπανίας.

74.

Θέση: εντοιχισμένο στην δυτική πρόσοψη του ναού της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής,

Περιγραφή: Ρηχό πιάτο. Ο πηλός δεν φαίνεται και έχει καλυφθεί με λευκό επίχρυσμα. Η διακόσμηση υπάρχει μόνο στο χείλος με μία μπλε ταινία που περιτρέχει όλο το περίγραμμα με μικρές ακτίνες περιμετρικά. Δεν γνωρίζουμε την προέλευση του.

75.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας).

Περιγραφή: Πιάτο με επίπεδο πυθμένα και δαντελωτό περίγραμμα στην άκρη του χείλους.

Γραπτός διάκοσμος πάνω σε κίτρινο επίχρυσμα. Στον πυθμένα κύκλος από διπλή γραμμή περικλείει στο κέντρο σύνθεση με άνθη που διαθέτουν λευκά και κίτρινα πέταλα και συνοδεύονται από λεπτούς μίσχους με πράσινα φύλλα. Στο έξω νεύον τμήμα του χείλους πέντε κλωνάρια με μικρά φύλλα και άνθος με καστανοκίτρινα πέταλα. Εφυάλωση άχρωμη και στιλπνή. Σχεδόν ίδια με το συγκεκριμένο πινάκιο είναι τα πινάκια **αρ. 71** και **79**, και πολύ συγγενικά τα **αρ. 74** και **78**, του τέλους ίσως 18ου αιώνα, Παρόμοια πινάκια, με ίδιο σχηματισμό του άκρου του χείλους, έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην Άρτα²¹², ενώ άλλα έχουν βρεθεί στο Πήλιο, στη Σκύρο ή φυλάσσονται στο Μουσείο Μπενάκη²¹³, και πιθανότατα προέρχονται όλα από το εργαστήριο των Ferniani στη Φαέντσα της Ιταλίας, του 18ου αιώνα²¹⁴.

²¹² Βλ. https://culture.gov.gr/DocLib/EFA_ARTAS_Filadio_epta_istories.pdf

²¹³ Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, εικ. 132, 226, 348, 354-355, 361.

²¹⁴ 600 χρόνια 1989, 66-67 αρ. 2859, εικ. 62.

76.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής

Περιγραφή: Πιάτο ρηχό με βαθμιδωτό δωδεκάπλευρο σχέδιο στο χείλος με υπόλευκο επίχρυσμα και διαφανή εφυσάλωση. Στο κέντρο δύο λουλούδια, κίτρινο και μπλε, με πράσινα φύλλα να τα περιτριγυρίζουν. Στο δαντελωτό χείλος έχουν τοποθετηθεί τρία κίτρινα λουλούδια και εναλλάξ τρία μπλε άνθη, σε εναλλαγή. Αρκετά συγγενικό με το συγκεκριμένο πινάκιο είναι το πινάκιο **αρ. 78**, όπως και τα **αρ. 73** και **79**, του τέλους ίσως 18ου αιώνα, Παρόμοια πινάκια, με διαφορετικό σχηματισμό του άκρου του χείλους, έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην Άρτα²¹⁵, ενώ άλλα έχουν βρεθεί στο Πήλιο, στη Σκύρο ή φυλάσσονται στο Μουσείο Μπενάκη²¹⁶, και πιθανότατα προέρχονται όλα από το εργαστήριο των Ferniani στη Φαέντσα της Ιταλίας, του 18ου αιώνα²¹⁷.

²¹⁵ Βλ. https://culture.gov.gr/DocLib/EFA_ARTAS_Filadio_epta_istories.pdf

²¹⁶ Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, εικ. 132, 226, 348, 354-355, 361.

²¹⁷ 600 χρόνια 1989, 66-67 αρ. 2859, εικ. 62.

77.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Ρηχό πιάτο με λευκό επίχρυσμα, γατπό διάκοσμο και διαφανή εφυάλωση. Η διακόσμηση είναι φτωχή, καθώς στο κέντρο υπάρχει ένα πορτοκαλί σύμβολο που παραπέμπει σε άνθος σε βλαστό με φυλλάρια εκατέρωθεν. Στο χείλος ταινία με ακανόνιστο διάκοσμο. Προέρχεται μάλλον από εργαστήριο της Ιταλίας, ενώ φαίνεται ότι είναι το πιο σύγχρονο πιάτο του καταλόγου.

78.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η ανοιχτοπράσινη εφυσάλωση. Στο κέντρο στέκεται ορθός και μετωπικός Οθωμανός αξιωματούχος που κρατεί μακριά καπνοσύριγγα. Φορεί πράσινο πουκάμισο, με κόκκινες παρυφές στο λαιμό και τη μέση, και μακριές κίτρινες κάλτσες με φολιδωτό διάκοσμο, σαν περικνημίδες. Από πάνω φορεί μακρύ μονόχρωμο ένδυμα ως κάτω από το γόνατο και γαλάζιο επενδύτη με μανίκια ως τον αγκώνα. Το τουρμπάνι της κεφαλής του είναι κόκκινο και μπροστά φέρει κόμπο, σαν κόσμημα κίτρινο, ενώ τα υποδήματά του είναι κόκκινα. Τη μορφή πλαισιώνουν ίουλοι με κόκκινα και μπλε άνθη και μικρά λογχοειδή φύλλα εκατέρωθεν. Ο διάκοσμος στο χείλος ορίζεται από διπλή μαύρη γραμμή και πάνω της τοποθετούνται σε εναλλαγή μπλε άνθη και όρθιοι μίσχοι με κόκκινα κυκλικά λουλούδια μεταξύ πράσινων φύλλων. Καπνιστή συναντήσαμε και στο ναό της Αγίας Κυριακής (αρ. 50), αλλά εκεί ο αξιωματούχος φορεί διαφορετικά ενδύματα. Μακρύ επενδύτη φορεί η γυναίκα καπνίστρια στο πινάκιο του Βασιλικού Μουσείου Τέχνης και Ιστορίας των Βρυξελλών²¹⁸, του 17ου αιώνα. Η απόδοση του προσώπου του αξιωματουχου, με τα γραμμικά χαρακτηριστικά και τα έντονα μάτια, το είδος του επενδύτη που φορεί, καθώς και ο διάκοσμος στο χείλος μοιάζουν πολύ με πινάκιο της συλλογής Αντώνη Μαΐλη στην Αθήνα²¹⁹. Ο διάκοσμος του χείλους είναι ίδιος με των πινακίων αρ. 34, 38, 43, 48-49, 66 και 68. Καπνιστής κυνηγός εικονίζεται σε πινάκιο της συλλογής Θ. και Ε. Γιαννούκου του έτους 1666²²⁰, σύμφωνα με επιγραφή, πολύ καλύτερης ποιότητας όλων των παραπάνω πινακίων.

²¹⁸ Βλ.

<https://www.carmentis.be:443/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=160435&viewType=detailView>

²¹⁹ Korre-Zographou 2012, 94-95, εικ. 17.

²²⁰ Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 60, εικ. 99.

79.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πρόσοψη του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με οριζόντιο χείλος, από κόκκινο πηλό και λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διάφανη εφυάλωση. Το κέντρο του πυθμένα καταλαμβάνει κλαδί με σταγονόσχημα φύλλα και ανάμεσά τους πέντε οκταπέταλοι ρόδακες με κόκκινο χρώμα γύρω από μπλε δίσκο στο κέντρο τους. Διπλή γραμμή στη μετάβαση από το σώμα στο χείλος. Στο χείλος έχουν ζωγραφιστεί μεταξύ παράλληλων γραμμών σταγόνες όρθιες και πλάγιες προς τα δεξιά. Ο μπλε διάκοσμος πάνω στο υπόλευκο επίχρυσμα και το κόκκινο χρώμα μόνο για την απόδοση στιγμών εντάσσει το πινάκιο αυτό στην πρώιμη παραγωγή των Τσανακαλιώτικων εργασιών, του α' μισού του 18ου αιώνα. Άμεσα συγγενικός διάκοσμος είναι αυτός των πινακίων του Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού²²¹ και της συλλογής του Λαογραφικού και Ιστορικού Μουσείου Λάρισας²²², της ίδιας εποχής.

²²¹ Κορρέ-Ζωγράφου 2000, 231 αρ. Α25.

²²² Κορρέ-Ζωγράφου 2006, 175 εκ. 4.

80.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου πηγής (συννοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Πινάκιο ρηχό, με λευκό επίχρυσμα και διαφανή εφυάλωση. Το περίγραμμα στο χείλος του είναι δαντελωτό. Στο κέντρο φυτική σύνθεση με άνθος και φυλλωτούς βλαστούς, ενώ χρωματικά έχουν χρησιμοποιηθεί δύο τόνοι πρασίνου και κίτρινου. Μία χοντρή πράσινη ταινία τρέχει περιμετρικά του πινακίου και μέσα έχουν τοποθετηθεί σε εναλλαγή διακοσμητικά. Το δαντελωτό περίγραμμα το συναντούμε και σε άλλα πινάκια με προέλευση από την Ιταλία. Αρκετά συγγενικό με το συγκεκριμένο πινάκιο είναι το πινάκιο **αρ. 74**, όπως και τα **αρ. 73** και **79**, του τέλους ίσως 18ου αιώνα, Παρόμοια πινάκια, με διαφορετικό σχηματισμό του άκρου του χείλους, έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην Άρτα²²³, ενώ άλλα έχουν βρεθεί στο Πήλιο, στη Σκύρο ή φυλάσσονται στο Μουσείο Μπενάκη²²⁴, και πιθανότατα προέρχονται όλα από το εργαστήριο των Ferniani στη Φαέντσα της Ιταλίας, του 18ου αιώνα²²⁵.

²²³ Βλ. https://culture.gov.gr/DocLib/EFA_ARTAS_Filadio_epta_istories.pdf

²²⁴ Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, εικ. 132, 226, 348, 354-355, 361.

²²⁵ 600 χρόνια 1989, 66-67 αρ. 2859, εικ. 62.

81.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Ρηχό πινάκιο με κίτρινο επίχρυσμα, ίδιο με το **αρ. 72**, όπου και η περιγραφή και ο σχολιασμός.

82.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Βαθύ πινάκιο με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ο γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, ανοιχτοπράσινη εφυάλωση. Το κέντρο καταλαμβάνει πλαίσιο ροκάιγ με μπλε φυλλωσιές που ξεκινούν από πράσινο κάλυκα στο κάτω μέρος. Οι φυλλωσιές περιβάλλουν κόκκινο καρδιόσχημο διάχωρο με τρίλοβη άνω απόληξη, το οποίο περιέχει τρία λευκά άνθη άνω, ακτινωτά τοποθετημένα, και τέσσερα λευκά αλληλοκαλυπτόμενα δισκάρια με έγχρωμη σταγόνα. Στο κάτω τμήμα δύο κόκκινες τουλίπες με κλειστά πέταλα, μπλε ύπερους και φυλλάρια. Σαν στεφάνι, τη σύνθεση περιβάλλουν δύο κλαδιά, που δένονται στο κάτω τμήμα και αποτελούνται από δύο μίσχους με πράσινα μακρόστενα φύλλα και κόκκινους καρπούς. Το χείλος ορίζεται από διπλή μαύρη γραμμή, ενώ ο διάκοσμός του περιλαμβάνει αντιθετικά τρίγωνα, άνω πράσινα και κάτω μπλε, που περικλείουν μισά άνθη με κόκκινη στιγμή. Το κεντρικό ροκάιγ πλαίσιο με τις φυλλωσιές και το καρδιόσχημο διάχωρο με τα λευκά άνθη και τα δισκάρια έχει εμπνευστεί από ανάλογα πλαίσια με χυμώδη φύλλα που περιβάλλουν άνθη, όπως σε πινάκια στο Ίδρυμα Calouste Gulbekian της Λισαβόνας²²⁶ και σε πλακίδια του καθολικού της μονής Παναχράντου στην Άνδρο²²⁷, του β' μισού του 16ου αιώνα. Αντίστοιχα καρδιόσχημα διάχωρα με ακτινωτά άνθη απαντούν σε δοχείο του Μουσείου της Αναγέννησης στην Έcouen, του 16ου αιώνα²²⁸. Ωστόσο, πλαίσια ροκάιγ με κόκκινα καρδιόσχημα διάχωρα απαντούν και αργότερα, όπως σε πινάκιο του Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού²²⁹, του α' μισού του 17ου αιώνα. Στην ίδια χρονική τοποθέτηση και για το πινάκιο που μας απασχολεί οδηγεί και ο διάκοσμος στο χείλος, που απαντά ίδιος στα πινάκια **αρ. 2, 42, 46 και 47**.

²²⁶ Βλ. Ribeiro 1996, 80, 178-181 αρ. 49-51. Πρβλ. και Denny 2004 (2010), 74 εικ., 78 εικ., 112, εικ., 213 εικ.

²²⁷ Korre-Zographou 2012, 91 αρ. 32.2 και 128, εικ. 95.6.

²²⁸ Denny 2004 (2010), 155, εικ. άνω δεξιά.

²²⁹ Πηλός και χρώμα 2007, 155 αρ. 113 (Β. Πολυζώη, Σ. Μιχαλοπούλου).

83.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Πιάτο ρηχό από ρόδινο πηλό και με λευκό επίχρισμα, πάνω στο οποίο απλώνεται γραπτός διάκοσμος και, στη συνέχεια, η διαφανής εφφυσάλωση. Στο κέντρο εξάγωνο όπου εγγράφεται εξάκτινος όδακας με μετάλλιο στο κέντρο, στο οποίο εγγράφεται σταυρός με τελείες εκατέρωθεν των άκρων και στη διασταύρωση των κεραιών του Περιμετρικά κάτω από το χείλος την διακόσμηση ολοκληρώνει γαλάζιο φυτικό μοτίβο: τρεις φορές επαναλαμβάνεται χαμηλό αγγείο με τρία κίτρινα άνθη και πράσινα φύλλα, το οποίο εναλλάσσεται με τρίλοβο πλαίσιο που περιέχει μεγάλο κίτρινο άνθος με εκατέρωθεν μακρόστενα φύλλα. Ενδεχμένως πρόκειται για κεραμικό ιταλικού εργαστηρίου; (;). Δεν μπορούμε όμως να κάνουμε μία ασφαλής ταύτιση.

84.

Θέση: εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (συνοικία Παναγίας)

Περιγραφή: Ρηχό πιάτο. Ο πηλός είναι λευκός όπως και το επίχρυσμα που έχει περασθεί από πάνω. Στο κέντρο, διακοσμείται με μία ανθική σύνθεση έχοντας δύο χρώματα κίτρινο και πράσινο. Περιμετρικά στο χείλος, η ίδια ανθική διακόσμηση χωρισμένη σε τρία τμήματα. Πιθανόν και αυτό το πινάκιο προέρχεται από τα εργαστήρια Ferniani στην Φαέντσα της Ιταλίας τον 18^ο αι²³⁰, όπως τα πινάκια στις εικόνες **(αρ. 68, 71, 77)**.

Αρκετά συγγενικά με το συγκεκριμένο πινάκιο είναι τα πινάκια **αρ. 73, 78 και 79**, του τέλους ίσως 18ου αιώνα, Παρόμοια πινάκια, με διαφορετικό σχηματισμό του άκρου του χείλους, έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην Άρτα²³¹, ενώ άλλα έχουν βρεθεί στο Πήλιο, στη Σκύρο ή φυλάσσονται στο Μουσείο Μπενάκη²³², και πιθανότατα προέρχονται όλα από το εργαστήριο των Ferniani στη Φαέντσα της Ιταλίας, του τέλους του 18ου αιώνα²³³.

²³⁰ 600 χρόνια 1989, 67 αρ. 2859, εικ. 62.

²³¹ Βλ. https://culture.gov.gr/DocLib/EFA_ARTAS_Filadio_epta_istories.pdf

²³² Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, εικ. 132, 226, 348, 354-355, 361.

²³³ 600 χρόνια 1989, 66-67 αρ. 2859, εικ. 62.

Κεφάλαιο 4ο

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία επικεντρωθήκαμε στην μελέτη των πινακίων που έχουν εντοιχιστεί στις εξωτερικές όψεις τριών ναών της Ζαγοράς, του Αγίου Γεωργίου, που ιδρύθηκε το 1765, της Αγίας Κυριακής, που ανεγέρθηκε το 1740, και της Ζωοδόχου Πηγής, του 1803. Αφού έγινε σύντομη αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο της περιοχής και στην ιστορία της έρευνας της μεταβυζαντινής κεραμικής στο Πήλιο, στο 1ο κεφάλαιο εξετάσαμε τους τρεις ναούς και τις θέσεις όπου βρίσκονται τα εντοιχισμένα πινάκια, ανά εκκλησία και ανά είδος. Στο 2ο κεφάλαιο, αναλύσαμε την κεραμική παραγωγή των εργαστηρίων στα οποία ανήκουν τα εντοιχισμένα πινάκια στην Ανατολή (Νίκαιας, Κιουτάχειας, Αγγειόκαστρου-Τσανάκκαλε) και στη Δύση (ιταλικά εργαστήρια Montelupo, Cerreto Sannita, Λιγουρίας και Ferniani της Φαέντσα).

Στο 3ο κεφάλαιο έγινε η περιγραφή και η αναγνώριση της ταυτότητας των πινακίων, καθώς και η επιλογή των πλέον αντιπροσωπευτικών παράλληλων κεραμικών από όσα δημοσιεύματα είχα στη διάθεσή μου. Ο εντοιχισμός των κεραμικών στους τρεις κεντρικούς ναούς της Ζαγοράς ολοκληρώνει την εικόνα που έχουμε σχηματίσει γι' αυτούς μετά τη μελέτη της αρχιτεκτονικής και των λιθαναγλύφων τους. Μάλιστα, ο συνδυασμός των λιθαναγλύφων με τα εντοιχισμένα πινάκια δημιουργεί ένα αξιόλογο διακοσμητικό και αισθητικό αποτέλεσμα στους τρεις ναούς και φανερώνει ότι κτήτορες και αφιερωτές πιθανώς συνεργάστηκαν για τον εξωραϊσμό τους.

Τα πινάκια υποδεικνύουν τις επαφές των Ζαγοριανών κυρίως με τη Μικρά Ασία και δευτερευόντως με την Ιταλία ή με κέντρα που εμπορεύονταν πιάτα ιταλικών εργαστηρίων. Λαμβάνοντας υπ' όψιν την εμπορική κίνηση του Χορευτού από τους έμπειρους εμπόρους και ναυτικούς που δραστηριοποιούνταν εκεί, μάλλον μεγάλος αριθμός των κεραμικών πιάτων ήρθε κυρίως διά θαλάσσης, με τα «καράβια τα Ζαγοριανά»²³⁴. Η Ζαγορά και τα υπόλοιπα χωριά του ανατολικού Πηλίου ασκούσαν θαλάσσιο εμπόριο και σπανιότερα χερσαίο, καθώς ο ορεινός όγκος του Πηλίου και το δύσβατο οδικό δίκτυο δεν επέτρεπαν την μεταφορά φορτίου με ευκολία. Συνεπώς, τα

²³⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ναυτιλιακή παράδοση, τις σκάλες και τα καράβια του Πηλίου βλ. Καπανιάρης, Τσούκας, 2015.

καράβια που ήταν διαθέσιμα στις κοντινές σκάλες της εποχής όπως το Χορευτό και ο Άγιος Ιωάννης, ήταν το μέσο που διευκόλυνε αρκετά την σύναψη εμπορικών επαφών με το υπόλοιπο Αιγαίο, τα Στενά, την Σμύρνη και την Πόλη. Έπειτα, υποθέτουμε ότι, κάποια από αυτά τα πινάκια έγιναν παραγγελίες. Δυστυχώς δεν σώζονται τεκμήρια για να μπορέσουμε να συναγάγουμε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα. Ορισμένα από αυτά τα πινάκια όμως, αποτελούσαν ιδιωτικές συλλογές οικογενειών που έφθασαν από τη Μικρά Ασία και τα οποία, στη συνέχεια, αποτέλεσαν «αφιερώματα» των πιστών στις ενορίες τους. Αυτό γίνεται αντιληπτό ειδικά για τα κεραμικά Iznik που χρονολογούνται τον 16^ο και 17^ο αιώνα, αλλά και ορισμένα ιταλικά baccini που χρονολογούνται πριν από τον 18^ο αιώνα. Για τον λόγο αυτό τα εντοιχισμένα πινάκια αποκτούν έναν κοινωνικό και συμβολικό χαρακτήρα, συμβάλλοντας στην πολιτισμική ανάπτυξη της περιοχής και δηλώνοντας για ακόμη μία φορά ότι η Ζαγορά αποτέλεσε κέντρο πολιτισμού στα μεταβυζαντινά χρόνια. Γι' αυτό είναι κρίσιμο να δοθεί περισσότερη έμφαση μέσω της έρευνας στο μέλλον στην αξιολογή αυτή περιοχή του Πηλίου, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, όπου έχουν εντοπιστεί εντοιχισμένα πινάκια, όπως σε ναούς στο Ανήλιο, στον Κισσό, στην Τσαγκαράδα και στο Μούρεσι.

Εύχομαι αυτή η εργασία να αποτελέσει το έναυσμα για μελλοντική περαιτέρω μελέτη της εντοιχισμένης κεραμικής στην περιοχή της Ζαγοράς, αλλά και της ευρύτερης περιοχής.

Βιβλιογραφικές συντμήσεις

1. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- 600 χρόνια 1989. *600 χρόνια κεραμική από τη Φαέντσα*, κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα
- Αβραμίδου Α., Γιαγκάκη Α.Γ., Καραμπερίδη Α., Πέτρου Δ., Πούλη Ρ. 2024. «Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Αττική (Μέρος Α'): Δεδομένα από το ερευνητικό πρόγραμμα και πρόσθετα στοιχεία για την πόλη της Αθήνας και την Ανατολική Αττική», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 34, *Παράρτημα*, Γιαγκάκη Α., επιμ., *Πήλινα αγγεία σε δομημένα περιβάλλοντα: Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Ελλάδα. Δεδομένα από το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα και συμπληρωματικά στοιχεία*, 139-211
- Ανδρούδης Π., Μωραΐτου Μ. 2022. «Κεραμικά Ιζνίκ με ελληνικές επιγραφές του 17ου αιώνα στις μονές του Αγίου Όρους», στο Ντούρος Α., επιμ., *Ι' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Το Άγιον Όρος στον 17ο και 18ο αιώνα, από τους μεταβυζαντινούς στους νεώτερους χρόνους, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη, 9-11 Οκτωβρίου 2015*, Θεσσαλονίκη: Αγιορειτική Εστία, 255-271
- Βαραλής Ι.Δ., Κολέτσιου Γ. 2021. «Μια παιγνιώδης παιδείυση στον Άγιο Γεώργιο Ζαγοράς και ο πατριάρχης Καλλίνικος», στο Βαρβούνης Μ.Γ., Καπανιάρης Αλ.Γ., επιμ., *Ο Ρήγας και ο νεοελληνικός διαφωτισμός στη Θεσσαλία*, Βόλος: Ιδιόμελον, 285-308
- Βοκοτόπουλος Π.Α. 1988. «Η πλίνθινη επιγραφή της μονής του Αγίου Δημητρίου στο Φανάρι της Ηπείρου», *Ελληνικά* 39, 164-167
- Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη* 1986. Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., επιμ., *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 – 6 Ιανουαρίου 1986, Αθήνα: ΥΠΠΟ
- Γάκη Μ. 2002. *Καταγραφή μοναστηριών Ν. Μαγνησίας*, Βόλος: ΤΕΕ Τμήμα Μαγνησίας
- Γιαγκάκη Α. 2021. «Ιστορίες αγγείων της περιόδου της Οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες-περίπτωσης από το Λασιθί», στο Παπαδιά-Λάλα Α. κ.ά., επιμ., *Ο Νέος Ελληνισμός: οι κόσμοι του και ο κόσμος. Αφιέρωμα στην Καθηγήτρια Όλγα Κατσαρδής-Hering*, Αθήνα: Ευρασία, 73-90
- Γιαγκάκη Α. 2018. «Μία διαδρομή σε μία πτυχή του υλικού πολιτισμού της Κρήτης με οδηγό τα εντοιχισμένα εφυαλωμένα αγγεία σε ναούς του νησιού», στο Λουκάκη Α., Πλάντζος Δ., επιμ., *Τέχνη – χώρος – όψεις ανάπτυξης στην Ελλάδα της κρίσης*, Αθήνα: Λειμών, 145-172
- Γιαγκάκη Α. 2023. «Τα εντοιχισμένα αγγεία στον ναό της Παναγίας στον Πρίνο του Μυλοποτάμου (Κρήτη)», στο Κιουσοπούλου Τ., Φωσκόλου Β., επιμ., *Grata dona. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Γκράτζιου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 99-129
- Γιαγκάκη Α., Ζαγκουδάκη Ε., Μπορμπουδάκη Μ., Φλώρου Κ. 2024. «Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Αττική: Δεδομένα από το ερευνητικό πρόγραμμα και πρόσθετα στοιχεία από τη δυτική Αττική, τον Πειραιά, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και τα Κύθηρα», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 34, *Παράρτημα*, Γιαγκάκη Α., επιμ., *Πήλινα αγγεία σε*

δομημένα περιβάλλοντα: Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στην Ελλάδα. Δεδομένα από το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα και συμπληρωματικά στοιχεία, 213-277

- Γουργιώτη Λ., επιμ., χ.χ. Κεραμικά φαγεντιανά του ιδιωτικού βίου: βυζαντινά, μεταβυζαντινά, νεοελληνικά, επείσακτα: Συλλογή Γιώργου και Λένας Γουργιώτη, τόμ. Δ, Λάρισα: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας
- Διαμαντάκος Ν.Γ. 2019. *Εκκλησίες και εξωκλήσια της Ζαγοράς*, Βόλος: ιδιωτική έκδοση (2η έκδ.)
- Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης 1887. «Εἰς ποίαν κατάστασιν εὐρίσκοντο τὰ χωρία τοῦ Πηλίου πρὸ 100 ἐτῶν», στο: ο ίδιος, επιμ., *Ἡμερολόγιον ἢ «Φήμη» τοῦ ἔτους 1887, Ἔτος δεύτερον*, Εν Βόλῳ: Τύποις «Θεσσαλίας», 25-166
- Θωμάς Γ. 1996. *Ο πολιτισμός του Πηλίου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Ν. Ιωνία Μαγνησίας: Ωρες
- Καπανιάρης Α.Γ., Τσούκας Ν.Γ. 2015. «Ἦρθαν τα καράβια τα Ζαγοριανά», Ὅψεις και μνήμες της ναυτιλίας και του εμπορίου στο ανατολικό Πήλιο (1600-1960), Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος
- Καραγιαννακίδου Κ. 2024. *Η ναοδομία στη Ζαγορά του Πηλίου κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα. Η περίπτωση των ενοριακών ναών του οικισμού*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα)
- Κόγιας Θ. Ντ. 2021. *Ενθύμιον Κιουτάχειας. Αποτυπώσεις της ιστορίας στην κεραμική της Κιουτάχειας (τέλος 19ου – αρχές 20ού αι.)*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη
- Κόγιας Θ. Ντ. 2022. «Στο Αιγαίο αρέσουν τα Τσανάκκαλε», περ. *Απόπλους. Σαμιακών γραμμάτων και τεχνών περιήγηση* 92 (Φθινόπωρο 2022), 488-494
- Κολέτσιου Γ. 2023. *Τα λιθανάγλυφα του Πηλίου και οι μαρμαρογλύπτες τους, 17ος – 19ος αιώνας*, Διδακτορική διατριβή (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος)
- Κορδάτος Γ.Κ. 1960. *Ιστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιάς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὡς τὰ σήμερα*, Αθήνα: Εκδόσεις 20ός αιώνας
- Κορρέ-Ζωγράφου Κ. 1995. *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα: Μέλισσα
- Κορρέ-Ζωγράφου Κ. 2000. *Τα κεραμικά του Τσανάκ Καλέ, 1670-1922, και η μετά το '22 διασπορά των Μικρασιατών κεραμιστών*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
- Κορρέ-Ζωγράφου Κ. 2003. *Τα κεραμικά του Αιγαίου, 1600-1950*, Αθήνα: Υπουργείο Αιγαίου
- Κορρέ-Ζωγράφου Κ. 2006. «Η παρουσία των κεραμικών του Τσανάκ Καλέ στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας», στο *Θεσσαλική κεραμική. Χώμα και νερό από την προϊστορία στην τρίτη χιλιετία, Μνήμη Γεωργίου Γουργιώτη, Πρακτικά Συνεδρίου, Λάρισα, 16-17 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα, 170-181
- Κωνσταντινίδης Γ.Α. 1960. *Τὰ ἐν τῷ Πηλίῳ ὄρει παλαιὰ καὶ σύγχρονα χριστιανικὰ μνημεῖα. Ζαγορά*, Αλεξάνδρεια: Η.Α.Δ.
- Μακρής Κ.Α. 1982. «Μεταβυζαντινὴ καὶ νεώτερη Μαγνησία», στο Χουρμουζιάδης Γ., Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., Μακρής Κ., *Μαγνησία. Τὸ χρονικὸ ἑνὸς πολιτισμοῦ*, Αθήνα: Καπόν, 177-275
- Μπακιρτζής Χ., επιμ., 2003. *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς τῆς Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999, Πεπραγμένα*, Αθήνα: ΥΠΠΟ
- Μπορμπουδάκη Μ. 2007. «Νεώτερη κεραμική του ελλαδικού χώρου (15ος – 19ος αιώνας)», στο *Πηλός και χρώμα* 2007, 13-31
- Μπούρας Χ. 2010. *Βυζαντινὴ Αθήνα, 10ος – 12ος αι.*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη

- Νικολακόπουλος Γ. 1978. *Έντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις τών μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας, I. Είσαγωγή, II. Τα κεραμικά τών Αγίων Θεοδώρων*, Αθήναι: ιδιωτική έκδοση
- Νικολακόπουλος Γ. 1979. *Έντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις τών μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας, III. Τα κεραμικά τής Παναγίας του Μέρμπακα τής Ναυπλίας*, Αθήναι: ιδιωτική έκδοση
- Νικολακόπουλος Γ. 1980. *Έντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις τών μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας, IV. Τα κεραμικά του καθολικού τής Παναγίας Φανερωμένης τής Σαλαμίνας*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση
- Νικολακόπουλος Γ. 1985. «Η ελληνική μεσαιωνική κεραμική», *Αρχαιολογία* 17, 41-47
- Νικολακόπουλος Γ. 1986. «Κεραμική. Πρώτες ύλες, λείανση, στιλβώσεις, υαλώματα», *Αρχαιολογία* 20, 74-79
- Νικολακόπουλος Γ.Α. 1988. «Τα κεραμικά του παρεκκλησίου της Φανερωμένης της Σαλαμίνας», *Αρχαιολογία* 28, 81-84
- Νικολακόπουλος Γ.Ν. 1989. «Έντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών», *Αρχαιολογία* 33, 66-71
- Νομικός Χ.Α. 1919. *Η λεγομένη Ροδιακή άγγειοπλαστική*, Αλεξάνδρεια: Τυπογραφείον Κασιμάτη και Ίωνᾶ
- Πανταζόπουλος Ν. 1967. «Κοινοτικός βίος εις τήν Θετταλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας», *Επιστημονική Έπετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών* 14/Γ, *Χαρμόσυνον Δημητρίω Ί. Καρανίκα*, 3-104
- Παπαδόπουλος Στ. 1975. «Η ελληνική επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 58-85
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. 1985. «Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων», στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 641-648
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., επιμ., 1999. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά, Η τέχνη των εγχαράκτων*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα: ΥΠΠΟ
- Πηλός και χρώμα 2007. Μωυσεΐδου Γ., Μπορμπουδάκη Μ., επιμ., *Πηλός & χρώμα. Νεώτερη κεραμική του ελλαδικού χώρου*, κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (21 Δεκεμβρίου 2006 - 17 Φεβρουαρίου 2007), Αθήνα: ΥΠΠΟ
- Πολυβίου Μ.Δ. 2002. «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 6, 165-172
- Πολυβίου Μ.Δ. 2019. *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Πήλιο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα (1700-1881)*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας
- Πούλου Ν., Ανδρούδης Π. 2021. «Κεραμικά από την οθωμανική Νίκαια (İznik) στις μονές του Αγίου Όρους», στο Ντούρος Α., επιμ., *Αγιορειτική Εστία, Πρώτο διεθνές επιστημονικό εργαστήριο - 2016, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη: Αγιορειτική Εστία, 203-226
- Σκουβαράς Β. 1964. *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παροιμία του Άμστερνταμ, ή σχολή και ή βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα
- Τσανάκκαλε 2006. Ψαροπούλου Μπ., επιμ., *Τσανάκκαλε, το Κάστρο των αγγείων*, κατάλογος έκθεσης, Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής, Ρέθυμνο: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής

- [Φιλιππίδης Δ., Κωνσταντάς Γρ. 1791] *Γεωγραφία νεωτερική έρανισθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς παρὰ Δανιὴλ ἱερομονάχου καὶ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου, τῶν Δημητρίων*, τόμ. Ι, Ἐν Βιέννῃ: Παρὰ τῷ εὐγενεῖ κυρίῳ Θωμᾷ τῷ Τράττνερν
- Χατζηδάκης Μ. 1957. «Κεραμουργήματα με ἑλληνικὲς ἐπιγραφές», *Ζυγός* 16, 6-7
- Χατζημιχάλη Α. 1925. *Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη*. Σκύρος, Αθήναι: Τύποις Α.Ε.Β.Ε Π.Γ. Μακρῆς καὶ Σία

2. Ξενόγλωσση

- Atasoy N., Raby J. 1989. *Iznik, The Pottery of Ottoman Turkey*, Y. Petsopoulos, επιμ., London: Alexandria Press, Thames & Hudson
- Bakirtzis Ch. 1980. «Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine», *Balkan Studies* 21, 147-153
- Ballian A. 2023. *Bacini or Immured Plates in Greek Churches, Iznik, Italian and Local Ceramics (16th - 17th Century)*, Athens: Benaki Museum
- Beltrán De Heredia Bercero J., Miro I Alaix N. 2010. *The Ceramics Trade in Barcelona in the 16th-17th Centuries. Italy, France, Portugal, the Workshops of the Rhine and China, Muhba Textures 2*, Barcelona: Museu d'Història de Barcelona
- Berti F., 2008: *Il Museo della ceramica di Montelupo. Storia, tecnologia, collezioni / The Ceramics Museum of Montelupo. History, Technology, Collections*, Florence: Polistampa
- Bilgi H., Vermeesch I.Z., 2018. *Kutahys Sadberk Hanim Museum Kutahya Tiles and Ceramics Collection*, Istanbul.
- Blake H. 2021. «From Maiolica to Terracotta: Montelupo and the Levant in the Early Modern Period», στο Πετρίδης Π., Γιαγκάκη Α.Γ., Λιάρος Ν., Μπία Β., επιμ., *12ο Συνέδριο AIECM3 μεσαιωνικής και νεότερης κεραμικής της Μεσογείου, Πρακτικά, Τόμος Ι*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 143-155
- Carswell J. 1966. «Pottery and Tiles on Mount Athos», *Ars Orientalis* 6, 77-90
- Carswell J. 1982. «Ceramics», στο Petsopoulos Y., επιμ., *Tulips, Arabesques and Turbans. Decorative Arts from the Ottoman Empire*, London: Alexandria Press, 72-119
- Carswell J. 1998. *Iznik Pottery*, London: British Museum Press
- Carswell J., Dowsett C.J.F. 1972. *Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem*, τόμ. 1-2, Oxford: The Clarendon Press
- Carswell J., Moraitou M., Gibson M. 2023. *Iznik Ceramics at the Benaki Museum*. Athens: Benaki Museum, Gingko Press
- Ćurčić Sl. 2010. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven, London: Yale University Press
- Delivorrias A., επιμ., 2005. *From Byzantium to Modern Greece, Hellenic Art in Adversity, 1453 – 1830 from the Collections of the Benaki Museum, Athens*, κατάλογος έκθεσης, New York, Onassis Cultural Center, December 15, 2005 – May 6, 2006, New York
- Denny W.B. 2004 (2010). *Iznik: The Artistry of Ottoman Ceramics*, London: Thames & Hudson

- François V., 1996. «Céramiques ottomanes de tradition byzantine d'Iznik», *Anatolia Antiqua* 4, 231-245
- François V., 1997. «Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe - début XIVe siècle)», *Bulletin de correspondance hellénique* 121/1, 411-442
- François V., 2007. «Des potiers de Nicée aux faïenciers d'Iznik: tradition maintenue ou fausse continuité?», στο: Cutler A., Papaconstantinou A., επιμ., *The Material and the Ideal. Essays in Medieval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, Leiden, Boston, 177-187
- François V., Ersoy, A., 2011: «Fragments d'histoire: la vaisselle de terre dans une maison de Smyrne au XVIIIe s.», *Bulletin de correspondance hellénique* 135/1, 377-419
- Franz A. 1942. «Turkish Pottery from the Agora», *Hesperia* 11, 1-28
- Kalopissi-Verti S. 1992. *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Verlag
- Kontogiannis N.D. 2015. «Marbled Ware in Ottoman Greece: Pottery that doesn't like Itself, or Pre-industrial Kitsch?», στο Vroom J., επιμ., *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean: Fact and Fiction, Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21-23 October 2011*, Turnhout: Brepols, 173-198
- Korre-Zographou K. 2012. *The Iznik Ceramics of the Monastery of Panaghia Panakhrantou*, İstanbul: Vehbi Koç Foundation
- Lane A., 1957. «The Ottoman Pottery of Iznik», *Ars Orientalis* 2, 247-281
- Lane E.A. 1971. *Later Islamic Pottery. Persia, Syria, Egypt, Turkey*, London: Faber & Faber (2η έκδ.)
- Liaros N. 2018. «Late Ottoman Tableware from Didymoteicho and Some Notes on Pots' From , Function and Identity», στο Yenişehirlioğlu F., επιμ., *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Proceedings*, vol. 1, Ankara: Koç Üniversitesi VEKAM, Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi 203-216
- Mundell Mango M. 2001. «Polychrome Tiles Found at Istanbul: Typology, Chronology, and Function», στο Gerstel Sh.E.J., Lauffenburger J.A., επιμ., *A Lost Art Rediscovered: the Architectural Ceramics of Byzantium*, University Park, Pennsylvania, 13-48
- Necipoglu N. 1991. *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press
- Nersessian V. 2001. *Treasures from the Ark. 1700 Years of Armenian Christian Art*, κατάλογος έκθεσης, London, British Library, 2 March – 28 May 2001, Los Angeles, California: The J. Paul Getty Museum
- Ousterhout R. 1999. *Master Builders of Byzantium*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Paynter S., Okyar F., Wolf S., Tite M. S. 2004. «The Production Technology of Iznik Pottery. A Reassessment», *Archaeometry* 46/3, 421-437
- PLP Trapp E., επιμ., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τόμ. I, 1-12, Add. 1-2, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Verlag
- Ravanelli Guidotti C. 2012. *Maioliche figurate di Montelupo*, Firenze: Polistampa
- Ravanelli Guidotti C. 2019. *Maioliche di Montelupo. Stemmi, ritratti e «figurati»*, Firenze: Polistampa

- Ribeiro M.Q. 1996. *Louças Iznik Pottery*. Lisboa: Museu Calouste Gulbenkian
- Takaoğlu T., Takaoğlu A. 2021. *Çanakkale Seramikleri, 1670-1915. Bir Kentin Sessiz Tanıkları*, İstanbul: Ege Yayınları
- Yangaki A.G. 2013. «Immured Vessels in Churches of Crete: Preliminary Observations on Material from the Prefecture of Rethymnon», *ΔΧΑΕ* 34, 375-384
- Yangaki A.G. 2019. «The Immured Vessels in Byzantine and Post-Byzantine Churches of Greece, Research Programme: Objectives and Preliminary Results of Crete», στο *Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2-18
- Yangaki A.G. 2021. «The *Bacini* in Churches of the Mesa Mani (Peloponnese)», στο Πετρίδης Π., Γιαγκάκη Α.Γ., Λιάρος Ν., Μπία Β., επιμ., *12ο Συνέδριο ΑΙΕCΜ3 μεσαιωνικής και νεότερης κεραμικής της Μεσογείου, Πρακτικά, Τόμος ΙΙ*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 627-636

3. Διαδικτυογραφία

<https://immuredvessels.gr/research-programme/history-of-the-research/>

Γιαγκάκη Α.Γ., επιμ., *Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδας: Ένα διαδικτυακό corpus*. ανακτηθ. 25/5/2025

https://www.benaki.org/index.php?option=com_multimedia&view=multimediaitem&lang=el&id=2451&Itemid=214